

ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ

This paper examines a number of hot issues concerning intercultural communication and linguistic stereotypes. The polysemous term *culture* is explained from a new perspective, since its concept has changed. Culture, as language as well, has become an ever-present synonym for identity, being on the focal point of the discussions about the future of the multicultural societies and the peaceful coexistence between their members. Human cultures are constant creations and negotiations of imaginary boundaries between 'we' and the 'others'. Culture is seen in a broad sense always in comparison with ideology and the symbolic power of its manifestations. For an effective cultural literacy the concept of awareness is essential. Particular attention has been given to culture and discourse systems, especially to non-verbal communication, which is of paramount importance for a successful intercultural communication. Stereotypes are often interrelated with the notion of otherness. Typical negative and positive stereotypes concerning Greeks, Americans and Asians are recorded and commended. In a second part of this paper practical issues for an effective teaching of intercultural communication are presented. On the one hand, some characteristics of the Web-based, cross-cultural project entitled *Cultura* are discussed with emphasis on semantic networks and the specific role of the teacher. On the other hand, some gaps and paradoxes related to the teaching of culture are studied. The investigation is centered on multicultural classrooms and the pedagogy of socio-cultural competence. As a result, the re-examination of many aspects of the teaching of culture in Greek schools and other institutions, not only of foreign but also of our own, is proposed.

1. Εισαγωγικά

Η *διαπολιτισμική επικοινωνία* (intercultural communication) αποτελεί ένα από τα πιο ελκυστικά, αλλά και «επικίνδυνα» γνωστικά αντικείμενα των τελευταίων δεκαετιών, σε διεθνές επίπεδο¹. Έχουν εναποτεθεί πολλές ελπίδες

1. Βλ. τις πρόσφατες διεξοδικές παρουσιάσεις: Schirato & Yell 2000, Scollon & Wong-Scollon 2000, Jandt 2001, Kim 2001. Αξιοπρόσεκτες είναι οι επισημάνσεις της Kramersch 2002 για τα τέσσερα αυτά βιβλία στο σχετικό βιβλιοκριτικό της άρθρο. Σπουδαία είναι και τα έργα των: Yli-Renko 1993, Hinnenkamp 1994, Byram 1997,

στον νέο αυτό επιστημονικό κλάδο για την αμοιβαία κατανόηση, συνεργασία και ειρηνική συνύπαρξη των λαών. Η διαπολιτισμική επικοινωνία έχει στην ουσία μεταβληθεί σε *πολυπολιτισμική*, η οποία προϋποθέτει τη *διαπολιτισμική ικανότητα*² (intercultural competence) και αυτή με τη σειρά της την *πολυπολιτισμική* (multicultural competence). Ο όρος *πολυπολιτισμική κοινωνία* (multicultural society) αναφέρεται στις σύγχρονες κοινωνίες στις οποίες ζουν και εργάζονται μαζί άνθρωποι που μιλούν διαφορετικές γλώσσες, ανήκουν σε διαφορετικές θρησκείες, έχουν διαφορετικές παραδόσεις, αξίες και στάσεις ζωής. Αυτόματα ανακύπτει μια σειρά προβλημάτων που σχετίζονται με την αρμονική συμβίωση, η οποία καθίσταται εφικτή μόνο αν βασίζεται στην ανεκτικότητα και την αμοιβαία αναγνώριση των διαφορετικών πολιτιστικών και πολιτισμικών εμπειριών. Το ελληνικό σχολείο δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο από τις ραγδαίες αυτές εξελίξεις. Όπως και στα περισσότερα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και σε πολλές άλλες χώρες, οι μαθητές που προέρχονται από οικογένειες οικονομικών κυρίως μεταναστών έχουν αυξηθεί με εντυπωσιακούς ρυθμούς, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου σχολικού και μαθησιακού περιβάλλοντος, το οποίο επιβάλλει την αναθεώρηση της διδακτικής μεθοδολογίας τόσο της μητρικής γλώσσας όσο και των ξένων γλωσσών³. Η παλιά μονο-πολιτισμική εκπαίδευση παραχωρεί σταδιακά τη θέση της στη διαπολιτισμική, η οποία όμως δεν έχει ακόμα βρει το δρόμο της, ενώ πολλοί πέφτουν στις παγίδες της. Οι εξελίξεις του σύγχρονου κόσμου καθιστούν αναγκαία την πλήρη και σε βάθος γνώση του πολιτισμού των «άλλων», γιατί έτσι μπορεί κανείς να κατανοήσει καλύτερα τον εαυτό του.

Η *διαπολιτισμική επικοινωνία* είναι ένας γενικός όρος που αναφέρεται στην επικοινωνία ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες με διαφορετικό πολιτιστικό υπόβαθρο⁴. Θεωρείται ως προέκταση και περαιτέρω επεξεργασμένη μορφή της

Samovar, Porter & Stefani 1997, Bennet 1998. Για διδακτική αξιοποίηση προσφέρονται αρκετά δημοσιεύματα του Ευρωπαϊκού Κέντρου Σύγχρονων Γλωσσών που εδρεύει στο Graz της Αυστρίας. Βλ. στη βιβλιογραφία την ιστοσελίδα του European Center for Modern Languages.

2. Bl. Knapp-Potthoff & Liedke (εκδ.) 1997, Reich, Holzbrecher & Roth (εκδ.) 2000. Για την εκμάθησή της στα πλαίσια της διδασκαλίας ξένων γλωσσών παρέχει αρκετά ερεθίσματα η εργασία του Fischhaber 2002.
3. Ο όρος *ξένη γλώσσα* (foreign language) δεν πρέπει να ισχύει πια, τουλάχιστο για την Ενωμένη Ευρώπη, έχει όμως ευρύτατη διάδοση και γι' αυτό χρησιμοποιείται καταχρηστικά και σ' αυτή εδώ τη μελέτη. Και η έννοια της «μητρικής γλώσσας» (mother tongue) έχει χάσει την παλιά αίγλη της, λόγω των μεγάλων κοινωνικών αλλαγών που έχουν επισυμβεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες.
4. Αρχίζει ήδη να εμφανίζεται ο όρος *διομαδική* (intergroup) *επικοινωνία* (και *συνεργασία*), η οποία αναφέρεται και σε άτομα που μετέχουν στον ίδιο πολιτισμό.

επικοινωνιακής ικανότητας, στην ουσία μια πέμπτη διάστασή της, εκτός από τις ήδη καθιερωμένες, την *επικοινωνιακή*, την *κοινωνιογλωσσολογική*, τη *συνομιλιακή* και τη *στρατηγική* ικανότητα. Η διαπολιτισμική ικανότητα περιγράφεται γενικά ως η ικανότητα του ατόμου να συμπεριφέρεται επαρκώς και με την απαραίτητη ευελιξία όταν έρχεται αντιμέτωπος με πράξεις, συνήθειες και προσδοκίες ατόμων με διαφορετικό πολιτισμό. Ο *εθνοκεντρισμός* και το *πολιτιστικό σοκ* (cultural shock) είναι αποτέλεσμα της έλλειψης ανοχής και κατανόησης.

Αυτός που μαθαίνει μια ξένη γλώσσα πρέπει παράλληλα με την εκμάθηση και εφαρμογή των γραμματικο-συντακτικών κανόνων να συνειδητοποιεί ότι υπάρχουν διαφορετικά πολιτιστικά πλαίσια στα οποία είναι υποχρεωμένο το άτομο να κινηθεί, ανάλογα με τον πολιτισμό με τον οποίο έρχεται σε επαφή. Καλό είναι να κρίνει κανείς τον ίδιο τον πολιτισμό του με τα μάτια ενός ξένου, να συγκρίνει από όσο γίνεται διαφορετικές οπτικές γωνίες και τους δύο πολιτισμούς, δείχνοντας τη μέγιστη δυνατή ανοχή στη διαφορετικότητα. Τα στερεότυπα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα πιο κάτω, είναι το αποτέλεσμα αξιολογικών υπεργενικεύσεων.

Η *Διαπολιτισμική παιδαγωγική*, γνωστή και ως *Διαπολιτισμική εκπαίδευση/αγωγή*, έχει αναπτυχθεί τα τελευταία μόλις χρόνια. Ιδιαίτερα αυξημένο είναι το ενδιαφέρον Ελλήνων επιστημόνων για τον νέο επιστημονικό κλάδο, αφού η εισροή στη χώρα μας εκατοντάδων χιλιάδων οικονομικών μεταναστών και παλιννοστούντων έχει δημιουργήσει μια νέα κοινωνική και σχολική πραγματικότητα⁵. Στις σύγχρονες πολύγλωσσες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες η επικοινωνία καθίσταται αφ' εαυτής πολυγλωσσική και διαπολιτισμική. Είναι, επομένως, απαραίτητη η αποσαφήνιση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας και του ρόλου των γλωσσικών στερεότυπων⁶. Πριν από όλα όμως κρίνεται αναγκαία η ανάλυση του όρου πολιτισμός και η επισήμανση των ιδιαιτεροτήτων του, με ορισμένες επιλεκτικές αναφορές στον σύγχρονο θεωρητικό προβληματισμό.

2. Η έννοια του όρου «πολιτισμός»

Η *διαπολιτισμική επικοινωνία* (intercultural communication), ένας δύσκολος στην ερμηνεία του όρος, συνδέεται άμεσα με την πολύσημη και προβληματική

5. Βλ. ενδεικτικά Δαμανάκης 1997, 2000, Γεωργογιάννης 1997, Κανακίδου-Παπαγιάννη 1997, Μάρκου 1997, Παπακωνσταντίνου 1997, Παπάς 1998, Γκόβαρης 2000, Γκότοβος 2002. Σύγκρ. το θεματικό τεύχος του περιοδικού *Επιστήμες Αγωγής* (4, 2002): *Διαπολιτισμική παιδαγωγική στην Ελλάδα. Πρακτικά ζητήματα και θεωρητικά ζητούμενα*.

6. Βλ. R. Scollon & S. Wong-Scollon 2001, κεφ. 7: «What is Culture? Intercultural Communication and stereotyping», 135-176.

ως προς την αποσαφήνισή της έννοια του πολιτισμού (civilization) και της κουλτούρας (culture). Ο πολιτισμός είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθεί γιατί λειτουργεί υποσυνείδητα, γίνεται ένα με τη φύση του ανθρώπου. Υπάρχουν διάκοσοι περίπου ορισμοί του πολιτισμού και της κουλτούρας, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει τα αδιέξοδα στα οποία έχουν περιέλθει οι ερευνητές⁷. Παλαιότερα ο πρώτος όρος δήλωνε τον υλικό ή τεχνολογικό πολιτισμό και ο δεύτερος τον πνευματικό πολιτισμό, ιδιαίτερα στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία. Ο γερμανικός ρομαντισμός, με κύριο εκπρόσωπο τον Johann Gottlieb Herder, θεωρεί ότι η κουλτούρα (Kultur) εκφράζει τις κοινές αξίες, τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμα, γενικά το «πνεύμα» ενός λαού, ο οποίος εκλαμβάνεται ως μια ενωμένη και ομοιογενής οντότητα. Πρόκειται δηλαδή μια διαδικασία διανοητικής – πνευματικής μόρφωσης (Bildung). Αντίθετα, ο όρος Zivilisation αναφέρεται σε υλικές αξίες και πρακτικές, κοινές και σε άλλους λαούς, δεν συνδέεται επομένως με την ατομικότητα⁸. Αποτελεί τυπική έκφραση του αστικού καπιταλισμού⁹. Στην αυστηρή διάκριση των δύο όρων επέμεινε ιδιαίτερα ο Max Weber για να δηλώσει ότι ο υλικός πολιτισμός, σε αντίθεση προς τον πνευματικό, μεταβιβάζεται από κοινωνία σε κοινωνία. Σήμερα οι δύο όροι θεωρούνται συνώνυμοι¹⁰. Σ' αυτήν εδώ την εργασία χρησιμοποιείται ο κλασικός ορισμός του Tylor: «Ο όρος πολιτι-

-
7. Ο Alfred Kroeber και η Clyde Kluckhohn παραθέτουν στο βιβλίο τους *Culture: A critical review of concepts and definitions* (1952) ένα πίνακα με περισσότερους από διακόσιους διαφορετικούς ορισμούς του «πολιτισμού». Πληροφορία που άντλησα από την ηλεκτρονική μορφή της *Columbia Encyclopedia*, 6η έκδ., 2001, λήμμα culture. Για τον πολιτισμό γενικά βλ. Beneton 1975, Adorno & Horkheimer 1987. Για την κοινωνιολογία του πολιτισμού έχει συγκεντρώσει πλούσιο υλικό ο Φίλιας στο δίτομο έργο του 2000-2001.
 8. Σε ανάλογη διάκριση προχωρεί ο Ευ. Βενιζέλος (1997: 68): «... ο πολιτισμός τόσο ως κατάσταση, δηλαδή ως το μέσο επίπεδο της τεχνολογίας και της αισθητικής που κυριαρχεί σε μια περίοδο (civilisation) όσο και ως στάση και πνευματικότητα, ως δραστηριότητα που σχετίζεται με τις τέχνες (culture), συνδέεται με την ίδια την εθνική ταυτότητα». Πιστεύει ακόμα (αυτ.) ότι «αυτό που ονομάζεται πολιτισμός είναι ένας από τους πιο σημαντικούς, αν όχι ο σημαντικότερος, παράγοντας κοινωνικής συνοχής», με την έννοια ότι ο πολιτισμός λειτουργεί ως «οικονομία του ελεύθερου χρόνου».
 9. Ο Μιχ. Τσιανίκας (1998: 132) επισημαίνει ότι ο όρος πολιτισμός «σημαδεύεται από την πολιτική υπευθυνότητα του ατόμου απέναντι στην πολιτεία», ενώ ο όρος κουλτούρα «από την ευρύτερη επαφή του ανθρώπου με τη φύση». Παρατηρεί ότι ο όρος multiculturalism δεν μεταφράζεται στη γλώσσα μας ως «πολυκουλτουρισμός» και έτσι, με τη γενίκευση του όρου «πολυπολιτισμός» συγκαλύπτονται κάποιες σημαντικές ιστορικές διαφορές.
 10. Αξίζει να σημειωθεί ότι η λέξη κουλτούρα δεν λημματογραφείται στα λεξικά Πρωίας και Δημητράκου. Αντίθετα, η λέξη πολιτισμός (η οποία ήταν γνωστή από την αρχαιότητα με τη σημασία «διακυβέρνηση») βρισκόταν και βρίσκεται σε ευρύτατη χρήση.

σμός ή κουλτούρα, με την πιο ευρεία εθνογραφική του έννοια, περιγράφει αυτό το σύνθετο όλο που περιλαμβάνει τη γνώση, τις πεποιθήσεις και την τέχνη, τα ήθη, τους νόμους, τα έθιμα και οποιεσδήποτε άλλες δυνατότητες και συνήθειες έχει αποκτήσει ο άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας»¹¹. Ο πολιτισμός ερμηνεύεται στα περισσότερα λεξικά πρωτίστως ως «το σύνολο των υλικών και πνευματικών επιτευγμάτων [ενός] κοινωνικού συνόλου»¹². Δίνεται, επομένως, έμφαση στα συλλογικά επιτεύγματα σε ένα ορισμένο τόπο και χρόνο (ο γαλλικός, ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός) και υποβαθμίζονται ή παραγνωρίζονται οι διαφορές που υπάρχουν στα μέλη των ομάδων, των κοινωνιών ή των κρατών. Η υπεργενικευτική αυτή έννοια του πολιτισμού, η οποία έχει καθιερωθεί σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες, δεν μπορεί να έχει εφαρμογή στη διαπολιτισμική γλωσσική επικοινωνία, αφού η *συνομιλία* (discourse) γίνεται ανάμεσα σε άτομα. Τα άτομα *συνομιλούν* μεταξύ τους, όχι όμως και οι πολιτισμοί, με την κυριολεκτική τουλάχιστο σημασία που έχει το ρήμα. Με την έννοια αυτή κάθε επικοινωνία είναι στην ουσία *διαπροσωπική* και όχι *διαπολιτισμική*¹³. Η στενή εξάλλου σχέση της γλώσσας με τον πολιτισμό είναι δεδομένη¹⁴.

Το βασικό ερώτημα που πρέπει να διερευνηθεί είναι με ποιο τρόπο οι ιδεολογικά φορτισμένοι πολιτισμοί, και τα συνομιλιακά συστήματα (discourse

-
11. Ο ορισμός αυτός βρίσκεται στην πρώτη παράγραφο του βιβλίου *Primitive culture* (1871) του Άγγλου ανθρωπολόγου E. B. Tylor (1832-1917). Παραδόξως ο συγγραφέας δεν αναφέρεται στη γλώσσα, η οποία αποτελεί συστατικό στοιχείο του κάθε πολιτισμού. Το λεξικό *Der Große Brockhaus in einem Band*, Mannheim 2003, ορίζει εύστοχα τον πολιτισμό (Kultur) ως «το σύνολο των εκφάνσεων του βίου της ανθρώπινης κοινωνίας στη γλώσσα, τη θρησκεία, την επιστήμη, την τέχνη κ.ά.». Χρηστικός είναι και ο ορισμός του όρου culture στο *Λεξικό όρων Κοινωνιολογίας* των David & Julia Jary, Αθήνα, χ. χρ.: Εκδόσεις Ι. Φλώρος: «Η ανθρώπινη δημιουργία και χρήση συμβόλων και προϊόντων τέχνης. Ο πολιτισμός μπορεί να θεωρηθεί ως δημιουργών «τον τρόπο ζωής» μιας ολόκληρης κοινωνίας και το στοιχείο αυτό περιλαμβάνει κώδικες συμπεριφοράς, ενδυμασίες, γλώσσα, τελετουργικά, νόρμες συμπεριφοράς και συστήματα δοξασιών». Γενικά ο όρος *πολιτισμός* έχει λάβει την αόριστη σημασία «αξίες, σύμβολα και πρακτικές», η οποία εξειδικεύεται, όπως δείχνει το φραστικό όνομα *πολιτισμός των επιχειρήσεων* < αγγλ. enterprise culture.
 12. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας*, 2η έκδοση, Αθήνα 2002, βλ. λ.
 13. Παρ' όλα αυτά διατηρώ στον τίτλο της εργασίας την αδόκιμη αυτή διατύπωση επειδή έχει γενικευτεί η χρήση της.
 14. Ο Π. Κοντός (1999: 146) τονίζει emphaticά: «Μέσω της γλώσσας αναπτύσσεται, εκφράζεται, επεκτείνεται και διαδίδεται ο πολιτισμός. Και φαίνεται ότι στις μέρες μας η σύγκρουση είναι περισσότερο σε επίπεδο πολιτισμού και λιγότερο στο χώρο της οικονομίας, πράγμα που το βλέπουμε στην προσπάθεια όλων των μεγάλων δυνάμεων να αναπτύξουν την πολιτιστική τους επιρροή όπου μπορούν και όπως μπορούν περισσότερο». Βλ. τα βιβλία της Kramersch (2000, 2001), όπου βρίσκει κανείς πλούσια σχετική βιβλιογραφία.

systems) ειδικότερα, καθορίζουν ή επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαπροσωπική επικοινωνία ανάμεσα στα μέλη δυο διαφορετικών ομάδων.

Με βάση ορισμένες αντιπροσωπευτικές θεωρητικές απόψεις, ο πολιτισμός εντοπίζεται: 1. σε παρατηρήσιμα μοντέλα συμπεριφοράς, δηλ. παραδόσεις, συνήθειες, ήθη και έθιμα (θεωρία της συμπεριφοράς). 2. σε κανόνες και λειτουργίες που υπόκεινται στη συμπεριφορά (λειτουργικό μοντέλο). 3. στην άποψη για τον κόσμο ή στο «λογισμικό του μυαλού» (“the software of the mind” (Hofstede: 1991, γνωστικό μοντέλο) 4. στο κοινό σύστημα συμβόλων και σημασιών που υπαγορεύει τι πρέπει να προσέξουμε, πως ενεργούμε και τι εκτιμάμε (συμβολικό μοντέλο).

Κατά τη διδασκαλία της ξένης γλώσσας έχουν επικρατήσει δύο ορισμοί, οι οποίοι στηρίζονται στην αγγλική παράδοση και συνδέονται αναπόσπαστα μεταξύ τους: Ο *ανώτερος ή υψηλός πολιτισμός* ή απλώς *πολιτισμός*, “high culture”, ο οποίος περιλαμβάνει τα πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα ενός λαού, σε συνάρτηση με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιστορία, και ο *ανθρωπολογικός πολιτισμός ή κουλτούρα* “anthropological culture” που δίνει έμφαση στην καθημερινή ζωή. Στη διαπολιτισμική επικοινωνία το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανθρωπολογική σημασία του πολιτισμού: γλώσσα, ήθη και έθιμα, κοσμοαντίληψη (worldview), σύστημα συγγένειας, κοινωνική οργάνωση και άλλες αυτονόητες καθημερινές πρακτικές, οι οποίες διαφοροποιούν τη μια ομάδα από την άλλη. Έτσι διαμορφώνεται η εσωτερική συνοχή της ομάδας και η αίσθηση «του ανήκειν μαζί».

Ήδη από τη δεκαετία του 1920 τέθηκε το ερώτημα αν μπορεί να υπάρξει «μαζική» κουλτούρα» (mass culture) στις κοινωνίες της μαζικής κατανάλωσης. Θεωρήθηκε ότι δεν μπορεί να διαμορφώσει το πνεύμα του λαού, αφού χαρακτηρίζεται από ρηχότητα, ομοιογένεια, ικανότητα αναπαραγωγής, έλλειψη διάρκειας και πρωτοτυπίας. Οι εργασίες κυρίως των Bronislaw Malinowski και Claude Levi-Strauss έδειξαν ότι δεν έχει πια νόημα η παλιότερη αξιολογική διάκριση ανάμεσα στην *κουλτούρα* και τον *πολιτισμό*, ενώ παράλληλα επικρίθηκαν οι ευρωκεντρικές θέσεις για την έννοια του πολιτισμού. Για τους παραπάνω ερευνητές, όπως και για πολλούς άλλους, ο πολιτισμός είναι ένα σύνολο κοινωνικών συστημάτων και πρακτικών σημασιοδότησης, αναπαράστασης και συμβολισμού με αυτόνομη λογική. Με την έννοια αυτή, η κουλτούρα συνδέεται στενότερα με την έννοια της ταυτότητας (identity). Βρετανοί κοινωνικοί ανθρωπολόγοι και Γάλλοι δομιστές συνέβαλαν στη δημοκρατικοποίηση της έννοιας του πολιτισμού με την απάλειψη των αξιολογικών διακρίσεων του J. G. Herder. Σήμερα τονίζεται εμφατικά η δημοκρατική ισότητα όλων των πολιτιστικών μορφών έκφρασης.

Συντηρητικοί και προοδευτικοί κύκλοι κρίνουν αναγκαία τη διατήρηση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζει κάθε ομάδα, για διαφορετικούς όμως λόγους. Οι «συντηρητικοί» θεωρούν ότι με τον τρόπο αυτό θα διατηρηθούν οι ομάδες την αυτονομία τους και θα αποφευχθεί η «σύγκρουση των πο-

λιτισμών», επειδή πολιτιστικές υβριδοποιήσεις δημιουργούν συγκρούσεις και αστάθεια¹⁵. Οι «προοδευτικοί», από το άλλο μέρος, πιστεύουν ότι έτσι οι κυρίαρχοι πολιτισμοί θα αναγκαστούν να αναγνωρίσουν τους μικρότερους και θα παύσουν να τους καταπιέζουν. Κατά την άποψη της Seyla Benhabib (2002: 4) και οι δύο αυτές θέσεις «στηρίζονται σε εσφαλμένες επιστημολογικές προϋποθέσεις: (1) ότι οι πολιτισμοί είναι σαφώς οριοθετήσιμα σύνολα. (2) ότι οι πολιτισμοί ταυτίζονται με πληθυσμιακές ομάδες και ότι είναι δυνατή μια αδιαμφισβήτητη περιγραφή του πολιτισμού μιας ομάδας και (3) ότι δεν δημιουργεί πρόβλημα για την πολιτική, ακόμα και αν οι πολιτισμοί και οι ομάδες δεν παρουσιάζουν απόλυτη αντιστοιχία, ακόμα και αν υπάρχουν περισσότεροι του ενός πολιτισμοί σε μια ομάδα και περισσότερες από μια ομάδες που έχουν τα ίδια πολιτιστικά χαρακτηριστικά». Οι παραπάνω πεποιθήσεις εντάσσονται σ' αυτό που η Benhabib αποκαλεί «απλουστευτική κοινωνιολογία της κουλτούρας» (reductionist sociology of culture). Μια τέτοια άποψη κατά τον Terence Turner (1993: 412) διατρέχει τον κίνδυνο α) να θεωρήσει τον πολιτισμό ως ιδιοκτησία μια εθνικής ομάδας ή φυλής, β) να εκλάβει τον πολιτισμό και την ομάδα ως χωριστές οντότητες, με το να δίνει υπερβολική έμφαση στην ακριβή προσδιορισιμότητα του πολιτισμού, γ) να υπερτονίσει την εσωτερική ομοιογένεια των πολιτισμών και με τον τρόπο αυτό να νομιμοποιεί ενδεχομένως καταπιεστικές τάσεις για κοινοτική υπακοή (κονφορμισμό της ομάδας), και δ). να οδηγήσει στη φετιχοποίηση των πολιτισμών, θεωρώντας τους ως εμβλήματα ταυτότητας της ομάδας, οπότε καθίσταται αδύνατη η κριτική ανάλυσή τους. Η Benhabib πιστεύει ότι οι σχετικές συζητήσεις στηρίζονται σε εσφαλμένη επιστημολογική βάση, με αποτέλεσμα σοβαρές πολιτικές συνέπειες σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να αποκατασταθούν αδικίες ανάμεσα σε ομάδες και να προωθηθεί η πολιτιστική και γλωσσική ποικιλότητα και ο πλουραλισμός.

Η Benhabib (2002: 5) τάσσεται αναφανδόν υπέρ του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού για την εξήγηση των πολιτιστικών διαφορών και επικρίνει τη ρυθμιστική πολιτική θεωρία που εξετάζει σαν απλό αντικείμενο τις πολιτιστικές ομάδες και τον αγώνα τους για αναγνώριση¹⁶. Κατά την άποψή της, όλες οι αναλύσεις των πολιτισμών, εμπειρικές ή ρυθμιστικές, πρέπει να ξεκινούν από την αναγνώριση του γεγονότος ότι ο ρόλος του κοινωνικού παρατηρητή είναι εντελώς διαφορετικός από το ρόλο του κοινωνικού δράστη. Ο κοινωνικός παρατηρητής, ανεξάρτητα από τόπο και χρόνο, είναι αυτός ο οποίος επιβάλλει, με την τοπική ελίτ, ενότητα και συνοχή στους πολιτισμούς ως αυθύπαρκτα, παρατηρησιμα συστήματα. Η άποψη ότι ο πολιτισμός είναι ένα σαφώς οριοθετημένο σύ-

15. Βλ. Huntington 1996 και σε ελληνική μετάφραση: Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης. Αθήνα: ΤέξοBooks.

16. Πολλοί σύγχρονοι μελετητές του πολυπολιτισμού (βλ., για παράδειγμα, Parech 2000: 77-80, Carens 2000: 52 κ.ε.) απορρίπτουν, επίσης, τον πολιτιστικό ρεαλισμό (cultural essentialism), αλλά για διαφορετικούς ο καθένας λόγους.

νολο διαμορφώνεται από τον εξωτερικό παρατηρητή της κουλτούρας, αυτόν που βρίσκεται «εκτός», με στόχο την κατανόηση και τον έλεγχό της. Οι συμμετέχοντες στον πολιτισμό, οι «κοινωνικοί δράστες», αντίθετα, βιώνουν τις παραδόσεις, τα ήθη και έθιμα, τον υλικό, κοινωνικό και πνευματικό πολιτισμό. Παρατηρούμενος ο πολιτισμός «εκ των έσω», δεν φαίνεται να απαρτίζει ενιαίο σύνολο. Παρουσιάζεται ένας ακαθόριστος υψής ορίζοντας, ο οποίος υποχωρεί κάθε φορά που τον πλησιάζει κανείς. Η ίδια ερευνήτρια επισημαίνει (σ. 7): «Αυτό που αποκαλούμε ‘πολιτισμό’ είναι ο ορίζοντας που διαμορφώνεται από αξιολογικές θέσεις μέσω των οποίων η απεριόριστη αλυσίδα της ακολουθίας τόπος-χρόνος οριοθετείται σε ‘καλό’ και ‘κακό’, ‘ιερό’ και ‘βέβηλο’, ‘καθαρό’ και ‘ακάθαρτο’. Οι πολιτισμοί σχηματίζονται μέσα από τέτοιου είδους διυλισμούς, επειδή οι άνθρωποι ζουν σε ένα αξιολογικό σύμπαν». Οι οριοθετήσεις των πολιτισμών και των ανθρώπινων ομάδων που τους εκπροσωπούν είναι εύθραυστες και λεπτές υποθέσεις. Κάτοχος του πολιτισμού είναι ο μνημένος, αυτός που μετέχει στον πολιτισμό «από μέσα». Για την ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς ο ερευνητής επιβάλλεται να κατανοήσει, αν είναι δυνατόν, το σύνολο των εξωτερικεύσεων και πτυχών ενός κατεξοχήν πολυδιάστατου φαινομένου, όπως είναι ο πολιτισμός.

Η θεωρία του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού έχει οδηγήσει πολλούς ερευνητές στο συμπέρασμα, το οποίο συμμερίζομαι πλήρως, ότι ο «ισχυρός πολυπολιτισμός», όπως αποτυπώνεται στη μεταφορική εικόνα του μωσαϊκού (mosaic multiculturalism), είναι ένα «κατασκευάσμα» που εξυπηρετεί διάφορες σκοπιμότητες, πολιτικές και ιδεολογικές¹⁷. Ορισμένοι επιστήμονες, οι οποίοι προσπαθούν να διαμορφώσουν τα πλαίσια της γλωσσικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πιστεύουν ότι οι ομάδες και οι πολιτισμοί οριοθετούνται και ταυτίζονται επακριβώς, όπως οι ψηφίδες του μωσαϊκού. Αυτή η ωραιοποι-

17. Ο όρος *πολυπολιτισμικότητα* συμπεριλαμβάνει τους όρους *πολυεθνοτικός*, *πολυθρησκευτικός* και *πολυγλωσσικός*. Ο Μιχ. Τσιανίκας (1998: 128) πιστεύει ότι ο όρος *multiculturalism* είναι εντελώς ακαθόριστος υψής, εκτός του ότι υποδηλώνει μια πολιτισμική παρουσία κατά στρώματα ή σε μια παράλληλη διάταξη, ενώ το ζητούμενο είναι μια υβριδοποίηση, η τρίτη διάσταση, που θα δημιουργούσε νέες μορφές με βάση τις παλαιότερες. Προσφύεστερος κατά τον συγγραφέα είναι ο όρος *interculturalism*. Οι όροι *διαπολιτισμός* (*interculture*) και *διαπολιτισμικότητα* (*interculturality*) παραμένουν αθησαύριστοι στα σύγχρονα νεοελληνικά λεξικά. Σε πανεπιστημιακές σχολές έχει ήδη εισαχθεί το μάθημα «Διδασκαλία της γλώσσας και διαπολιτισμός». Θα πρότεινα να δοθεί διαφορετική έννοια στον διαπολιτισμό, ως ένα προσωρινό ή διαρκώς εξελισσόμενο δημιούργημα, ως ένα ενδιάμεσο στάδιο ανάμεσα στον πολιτισμό της πρώτης και της δεύτερης ή ξένης γλώσσας, αυτό που χαρακτηρίζεται ως Πολιτισμός 3 (Culture 3 = C3) σε ορισμένες ξενόγλωσσες έρευνες. Ο διαπολιτισμός, με τη σημασία αυτή, είναι ένα υβρίδιο με πολλά στερεότυπα και γενικεύσεις, οι οποίες οδηγούν σε αρνητικές τοποθετήσεις για τον πολιτισμό της δεύτερης γλώσσας. Σε μια τέτοια περίπτωση θα υπήρχε μερική αντιστοιχία με τον όρο *διαγλώσσα* (*interlanguage*).

ημένη εικόνα της πολυχρωμίας, η οποία παραπέμπει και στα παραδείσια πτηνά, παίρνει εντελώς διαφορετικές διαστάσεις, ως ακουστική μεταφορά, η οποία και αφορά άμεσα τις γλώσσες. Τότε αντιλαμβάνεται κανείς ότι πρόκειται για ένα σύνθετο πολιτιστικό «διάλογο» με τον εαυτό μας και με τους «άλλους», μια διαρκή δημιουργία και αναδημιουργία, μια συνεχή διαπραγμάτευση πραγματικών και φανταστικών συνόρων ανάμεσα στο «εμείς» και οι «άλλοι». Ο «άλλος» είναι, είτε το αναγνωρίζουμε είτε όχι, ένα μέρος του εαυτού μας, δεν μπορεί να είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό. Οι ρώσοι φιλόσοφοι Μ. Bakhtin και V. Biber έδειξαν ότι ο «διάλογος των πολιτισμών» (dialogue of cultures, όρος του Bakhtin) είναι απαραίτητος για την αλληλοκατανόηση των ανθρώπων¹⁸.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η *κουλτούρα* και ο *πολιτισμός* έχουν σήμερα στη συνείδηση των περισσότερων ομιλητών ισοδύναμο χρηστικό αντίκρισμα. Για λειτουργικούς λόγους προτιμούνται, ακόμα και από διαπρεπείς επιστήμονες, ευρύτεροι και γενικευτικοί ορισμοί. Έτσι, ο J. Lyons (1995: 330) χρησιμοποιεί τον όρο *κουλτούρα* με τη σημασία: «κοινωνικά αποκτώμενη γνώση»¹⁹.

3. Γλώσσα και ταυτότητα

Όπως το άτομο μπορεί να παραμείνει το ίδιο, ενώ συμπεριφέρεται διαφορετικά κατά τη διάρκεια του βίου του, θέμα που απασχόλησε πολλούς φιλοσόφους, από τον Αριστοτέλη ως τον Heidegger, κατά τον ίδιο τρόπο η γλώσσα και ο πολιτισμός εξελίσσονται διαρκώς, διατηρώντας ένα σταθερό πυρήνα, ο οποίος εγγυάται την ισόρροπη σύνδεση του παρελθόντος με το μέλλον. Η *ταυτότητα* (identity) είναι εξίσου ευμετάβλητη έννοια, αφού βασίζεται στη γλώσσα, όπως έδειξε ο J. Habermas. Η στενή σχέση γλώσσας και ταυτότητας τεκμηριώνεται πολλαπλώς. Η γλώσσα εκφράζει με πολλούς τρόπους την ατομική και κοινωνική ταυτότητα. Διακρίνονται τα ακόλουθα είδη ταυτοτήτων: 1. *Φυσική*: Η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την ηλικία, το φύλο, την ποιότητα φωνής κλπ. 2. *Ψυχολογική*: Η σχέση ανάμεσα στη γλώσσα και την προσωπικότητα. 3. *Γεωγραφική*: Τόπος καταγωγής του ομιλητή. 4. *Εθνική και εθνοτική*: Γλώσσα, εθνικότητα, εθνότητα και εθνισμός. Το πρόβλημα των μειονοτικών γλωσσών και διαλέκτων. 5. *Κοινωνική*: Γλώσσα και κοινωνική διαστρωμάτωση. Το πρόβλημα του σεξισμού. 6. *Συγκριμενική*: Ποικιλίες του γραπτού και προφορικού λόγου, οι οποίες

18. Οι Savignon & Sysoyev (2002) προτείνουν με επιτυχία μια μέθοδο διδασκαλίας, η οποία ενισχύει την κοινωνικοπολιτισμική ικανότητα των μαθητών και τους προετοιμάζει κατάλληλα για μια ουσιαστική συμμετοχή στον πολιτιστικό και πολιτισμικό διάλογο.

19. Βλ. το κεφάλαιο «Γλώσσα και κουλτούρα», 329-361, όπως και την «Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία πολιτισμού – κουλτούρας», 393-397.

καθορίζονται από την επικοινωνιακή περίσταση. Συνθηματικές γλώσσες. Λεκτικά παιχνίδια. 7. *Υφολογική*: Ο ιδιαίτερος τρόπος χρήσης της γλώσσας. Η ταυτότητα του συγγραφέα. Οι ιδιαιτερότητες της λογοτεχνικής γλώσσας. Υπάρχει ένα πρόσθετο στοιχείο, το οποίο το οποίο επιβεβαιώνει τους άρρηκτους δεσμούς που ενώνουν τη γλώσσα με την ταυτότητα: Το άτομο από τη στιγμή της γέννησής του εμπλέκεται σε διαλογικούς ιστούς (webs of interlocution), οι οποίοι το βοηθούν να αποκτήσει αυτοσυνείδηση. Η δυναμική της γλωσσικής κατάκτησης έγκειται στο ότι οι περιοριστικοί γραμματικοί κανόνες δεν εμποδίζουν το άτομο να εκφράσει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του, με ασύλληπτες για τον ανθρώπινο νου συνδυαστικές δυνατότητες. Κατά τον ίδιο τρόπο η *κοινωνικοποίηση* (socialization) και ο *επιπολιτισμός* (acculturation) δεν καθορίζουν την ιστορία της ζωής του ατόμου και δεν επηρεάζουν την ικανότητά του να αναλαμβάνει ποικίλες δραστηριότητες και να σχηματίζει νέες προτάσεις κατά τη γλωσσική επικοινωνία. Ο ψυχαναλυτής Donald Spence (1987: 134) διαφωτίζει επαρκώς τη σχέση ανάμεσα στο άτομο και τη διήγηση (narration): «Με το συνεχή διάλογο με τον εαυτό μας - στον ξύπνιό μας, στις επιμέρους σκέψεις μας και στα κανονικά μας σχέδια - αναζητάμε τρόπους διάδρασης με το περιβάλλον μας και μετατροπής συμβάντων σε σημασίες και οργανώνουμε αυτές τις αντιδράσεις, με το να τις εκφράζουμε με λέξεις. [...]. Η γλώσσα προσφέρει ένα μηχανισμό για να θέτω τον εαυτό μου στον κόσμο, όπως θα έλεγε ο Heidegger, και για να κάνω τον κόσμο μέρος του εαυτού μου. Η γλώσσα πιθανότατα καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο καταγράφεται και ανακαλείται αργότερα η εμπειρία».

Πολλοί διανοητές και ερευνητές πιστεύουν ότι η έννοια της γλώσσας αποτελεί απαραίτητο συμπλήρωμα τόσο της συλλογικής όσο και της εθνικής ταυτότητας²⁰. Ο Γ. Μπαμπινιώτης (1994: 246) είναι κατηγορηματικός: «Εθνική ταυτότητα σημαίνει εθνική συνείδηση. Αλλά συνείδηση ελληνικής καταγωγής, ελληνικής παράδοσης, ελληνικού πολιτισμού και ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας σημαίνει συγχρόνως και συνείδηση ελληνικής γλώσσας, η οποία είναι η γνήσια, πρωταρχική και αντιπροσωπευτική έκφραση όλων αυτών».

Η έννοια της εθνικής ταυτότητας, η οποία έτσι και αλλιώς είναι πολυδιάστατη και χρησιμοποιείται συχνά με αντιφατικό τρόπο, περιπλέκεται ακόμα περισσότερο, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η κοινωνική διγλωσσία αυξάνει με ταχύτατους ρυθμούς λόγω της διάδοσης κυρίως της Αγγλικής. Έχει υπολογιστεί ότι 11 μόλις γλώσσες ομιλούνται από το 70% περίπου του παγκόσμιου πληθυσμού. Από την άποψη αυτή η πλειοψηφία των γλωσσών παραμένει μειονότητα. Από το άλλο μέρος, παρατηρείται αύξηση της γλωσσικής και πολιτιστικής ομοιομορφίας σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Αμερικής λόγω των συνεχώς διογκούμενων μεταναστευτικών κυμάτων. Εκτιμάται ότι στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού πρώτου αιώνα το ένα τρίτο του αστικού πλη-

20. Για την ταυτότητα και τους προσδιοριστικούς της δείκτες βλ. τις διεισδυτικές παρατηρήσεις της Σελλά (2001: 113-121). Βλ. και Tanno & Gonzalez 1998.

θυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ηλικίας κάτω των τριάντα πέντε ετών, θα απαρτίζεται από εθνικές μειονότητες. Διαμορφώνονται έτσι δύο αντίρροπες δυνάμεις, η πολιτιστική και πολιτισμική, όπως και η ομογενοποίηση έναντι της διαφοροποίησης. Οι εντάσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στην πλειοψηφία και τις μειονότητες προβλέπεται ότι θα ενισχύονται αντί να μειώνονται. Όπως παρατηρεί η S. Romain (2003: 531), «υπάρχει σύγκρουση αξιών, η οποία είναι σύμφυτη με τον αγώνα ανάμεσα στο παγκόσμιο και το τοπικό, ανάμεσα στην ομοιομορφία και τη διαφορετικότητα». Η Claire Kramsch (2000: 77), αναφερόμενη στον γλωσσικό και πολιτιστικό ιμπεριαλισμό, τονίζει εμφατικά ότι «η απειλή της Βαβέλ δεν είναι το θρυμμάτισμα των αμοιβαία ακατάληπτων γλωσσών, αλλά το μονοπώλιο μιας γλώσσας σε βάρος των άλλων». Τα γλωσσικά δικαιώματα αποτελούν τον θεμέλιο λίθο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και είναι νομίζω καιρός να μας απασχολήσουν συστηματικότερα, αφού η καταστρατήγησή τους οδηγεί σε συρρίκνωση και αφανισμό πολλές μικρές γλώσσες, όπως και τους πολιτισμούς που εκφράζουν.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά, για την προβληματική που αναπτύσσεται εδώ, το δυναμικό μοντέλο ταυτότητας των ομάδων, όπως έχει διαμορφωθεί από τη S. Benhabib (2002: 19-22). Κατά την άποψή της, οι πλουραλιστικές κοινωνικές δομές είναι συμβατές με το μοντέλο της συνιβερσαλιστικής «συζητητικής/συμβουλευτικής» δημοκρατίας (universalist deliberative democracy), εφόσον δεν παραβιάζονται τρεις ρυθμιστικές προϋποθέσεις (σ. 19):

1. αμοιβαιότητα με ίσους όρους (egalitarian reciprocity). Μέλη μιας πολιτιστικής, θρησκευτικής ή γλωσσικής ή άλλης μειονότητας πρέπει να απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα με τα μέλη της πλειοψηφικής ομάδας.
2. οικειοθελής αυτο-ταύτιση (voluntary self-identification). Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες το άτομο δεν πρέπει να εντάσσεται αυτόματα σε μια πολιτιστική, θρησκευτική ή γλωσσική ομάδα, με κριτήριο τον τόπο γέννησης. Έχει το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού, ο οποίος ενδέχεται να αλλάξει με το πέρασμα των χρόνων.
3. Ελευθερία εξόδου και παραμονής στην ομάδα (freedom of exit and association). Η ελευθερία του ατόμου να αυτο-εντάσσεται σε μια ομάδα είναι απεριόριστη, ακόμα και αν αυτό σημαίνει στέρηση ορισμένων προνομίων. Γίνεται, επίσης, σεβαστή η επιθυμία του να παραμείνει μέλος της ομάδας, ακόμα και αν διαλύσει τον γάμο του. Πρέπει όμως να ληφθεί πρόνοια για παιδιά που προέρχονται από «διομαδικούς» γάμους (inter-group marriages). Οι μεταεθνικές δημοκρατίες (postnational democracies) επιβάλλεται να επανεξετάσουν τα κριτήρια και τις πρακτικές αποκλεισμού και μη αποκλεισμού από την ομάδα.

Η στενή σχέση της γλώσσας με την πολιτιστική ταυτότητα δραματοποιήθηκε με τον πιο εμφατικό τρόπο στη συμβολική χειρονομία του διαπρεπούς αϊτιανού συγγραφέα Edmond Laforest, ο οποίος το 1915 έπεσε από μια γέφυρα, έχοντας δέσει στο λαιμό του το λεξικό Larousse. Εκατό σχεδόν χρόνια ύστερα από

τη μοιραία αυτή κίνηση, πολλοί άνθρωποι νιώθουν ότι «πνίγονται» κάτω από το βάρος του πολυπολιτισμού και της πολυγλωσσίας, έννοιες οι οποίες, εκτός από τις αρετές που αναμφισβήτητα εμπεριέχουν, θολώνουν επικίνδυνα τα νερά και δημιουργούν συχνά στα άτομα πραγματική κρίση ταυτότητας.

4. Γλωσσικός και πολιτιστικός εθνικισμός

Οι εθνικιστικές ιδεολογίες απορρίπτουν τη διαφορετικότητα στην πηγή της, που είναι ο πολιτισμός, τον οποίο και προσπαθούν να αποκαθάρουν από τα «νόθα» ξενικά στοιχεία²¹. Ο γλωσσικός και πολιτιστικός εθνικισμός (linguistic and cultural nationalism) ενδέχεται να λάβει απρόβλεπτες διαστάσεις, αν δεν ξεκινήσει ήδη από το δημοτικό σχολείο εκστρατεία για τη σταδιακή, έστω, άρση του στερεότυπου που επιμένει στην ανισότητα των γλωσσών και των πολιτισμών. Μπορεί να λέει κανείς ότι σέβεται τον «άλλο», διερωτάται όμως εύλογα κανείς τι είναι αυτό που πρέπει να σεβαστεί σε περιπτώσεις βαθύτατων πολιτιστικών και πολιτισμικών κρίσεων. Σύμφωνα με τη θεωρία του *διαδραστικού ουνιβερσαλισμού* (interactive universalism), μπορεί να μάθει κανείς για τον άλλο μόνο μέσω των διηγήσεών του σχετικά με τον αυτο-προσδιορισμό του. Οι διαδικασίες του διαδραστικού ουνιβερσαλισμού παίζουν βασικό ρόλο στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες, επειδή οι πολιτιστικές διηγήσεις (cultural narratives), στις οποίες εντάσσονται η γλώσσα, η θρησκεία και τα τοπικά ήθη και έθιμα, είναι αποφασιστικής σημασίας για τον αυτο-προσδιορισμό του ατόμου. Ο σεβασμός των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων κρίνεται τελικά από τις πράξεις και όχι τα λόγια.

Το θέμα της «ανωτερότητας» και «κατωτερότητας» συνδέεται στενά με τα στερεότυπα. Η υπεροχή ορισμένων πολιτισμών νομιμοποιήθηκε με πολιτικά και ιδεολογικά κριτήρια, κυρίως κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, από γάλλους, γερμανούς και άγγλους διανοητές. Η ελληνική διάνοηση βρήκε πρόσφορο έδαφος να καλλιεργήσει τις ίδιες αρχές, όταν μάλιστα οι ξένοι προέβαλαν την υπεροχή του ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού, ο οποίος αποτέλεσε πρότυπο για μίμηση. Η στενή σχέση της γλώσσας με την ιδεολογία τεκμηριώνεται πολλαπλώς. Η πεποίθηση ότι η γλώσσα είναι αξία, και όχι απλό εργαλείο επικοινωνίας, έχει σαφέστατες ιδεολογικές προεκτάσεις, όταν συνδεθεί με την ανωτερότητα ορισμένων γλωσσών σε σχέση με άλλες. Η ανωτερότητα αυτή τεκμηριώνεται με βάση τα εκάστοτε πολιτιστικά επιτεύγματα. Καθοριστικής σημασίας κρίνεται και η έννοια της παράδοσης. Η ενότητα της φυλής και της ιστορικής συνέχειας αποτελεί για τον Νεοέλληνα συστατικό στοιχείο της πολιτιστικής του ιδιαιτερότητας. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός και η πεποίθηση για την αισθητή υπεροχή του έναντι άλλων πολιτισμών καθορίζει συχνά την όλη συμπε-

21. Βλ. ενδεικτικά Φραγκουδάκη & Δραγώνα (επιμ.) 1997.

ριφορά του. Για τους Έλληνες είναι σημαντικό το γεγονός ότι η γλώσσα μας μιλιέται αδιάκοπα επί τέσσερις χιλιετίες και γράφεται συνεχώς επί τρεις χιλιάδες πεντακόσια χρόνια. Για τους Αμερικανούς το κριτήριο της διαχρονικότητας δεν είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού η έννοια της παράδοσης έχει περιορισμένο χρονικό ορίζοντα. Οι ίδιοι δίνουν έμφαση στα σύγχρονα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα.

Σήμερα τα πράγματα έχουν αλλάξει άρδην. Η επιμονή στην «ανωτερότητα» ορισμένων γλωσσών και η καταδίκη των υπολοίπων μπορεί να υποκρύπτει ρατσιστικές και ξενοφοβικές αντιλήψεις. Ο διάλογος των πολιτισμών, όπως τον συνέλαβε ο Bakhtin, πρέπει να γίνεται σε ισότιμη βάση. Στην ουσία πρόκειται για «ψευδοδιάλογο», όταν απορρίπτεται, ή θεωρείται υποδεέστερος, ο πολιτισμός άλλων λαών. Κανένας πολιτισμός δεν έχει αυτόνομη ύπαρξη, όπως θέλουν να πιστεύουν οι οπαδοί του πολιτιστικού εθνικισμού. Η Τζ. Αργυριάδη-Σταθοπούλου (2003: 81) ξεκινά τη μελέτη της για την ανωτερότητα της ελληνικής γλώσσας με την παρατήρηση: «Έχουμε νιώσει πλήρως στο πετσί μας τα φρικτά αποτελέσματα και τις τραγικές συνέπειες της μεταναστοεισβολής των αγρίων... που με τον εισαγόμενο βαρβαρισμό τους, την ανύπαρκτη ηθική τους, τα υποχθόνια ανθελληνικά τους σχέδια και, προπάντων, τον ετσιθελισμό τους έρχονται και συμπεθεριάζουν με τον αφελή οχαδερφισμό μας». Στη συνέχεια διατυπώνει άκρως ιδιόρρυθμες σκέψεις²².

Ο πολιτισμός ως ενιαίο σύνολο, και πολύ περισσότερο ως διαχρονική ενότητα, θεωρείται από αρκετούς σύγχρονους ερευνητές ότι αποτελεί αναλυτικό λάθος. Η Benhabib (2002: 58) διερωτάται: «Τι ήταν ο αμερικανικός πολιτισμός στη δεκαετία του 1960; Τι ήταν ο πολιτισμός της Αναγέννησης; Δεν έχει νόημα να μεταφέρει κανείς τέτοιες αξιολογικές κρίσεις στο σύνολο του πολιτισμού». Ολιστικές απόψεις για την πιθανή ισοτιμία των πολιτισμών είναι εξίσου παραπλανητικές όπως και η αμφισβήτησή της²³. Αρκετοί υπέρμαχοι, όπως και πολέμοι του αιτήματος για πολιτιστική αναγνώριση διαπράττουν το ίδιο ολιστικό σφάλμα.

22. Μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα: Σελ. 89: «Το σύμπαν, λοιπόν, συνηγορεί στην χρήση των Ελληνικών, αντιλαμβανόμενο τις μαθηματικές και αρμονικές κλασικές συχνότητες αυτών». Σελ. 95: «Είναι γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα είναι θεϊκή δημιουργία και όχι ανθρώπινο κατασκεύασμα». Σελ. 96: «Διότι μόνο διά των Ελληνικών γίνομαι Έλλην και νικώ τον βαρβαρισμό των υπολοίπων γλωσσών» (Οι λέξεις *Έλλην* και *νικώ* είναι γραμμένες με κεφαλαία).

23. Όπως παρατηρεί ο Ευ. Βενιζέλος (1997: 70), ο σεβασμός της εθνικής ή περιφερειακής πολυμορφίας των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν αποκλείει εξορισμού την υπεροχή του πολιτισμού χωρών που είναι γλωσσικά και οικονομικά ισχυρότερες. Η αρχή της επικουρικότητας, από το άλλο μέρος, χωρίς την αρχή της «πολιτισμικής ισοτιμίας μπορεί ενδεχομένως να συμβάλει στην *αναπαραγωγή πολιτισμικών ανισοτήτων* σε βάρος των χωρών μελών με λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες ή μικρότερη οπτικοακουστική παραγωγή».

5. Πολιτιστική/πολιτισμική, διαπολιτισμική και γλωσσική επίγνωση

Η πολιτιστική - πολιτισμική²⁴, η διαπολιτισμική και η γλωσσική επίγνωση (cultural/intercultural awareness and language awareness) είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες έννοιες, αφού η γλώσσα αποτελεί τον βασικότερο φορέα του πολιτισμού. Η πολιτιστική επίγνωση ορίζεται ως ευαισθητοποίηση στην επίδραση που ασκεί στη γλωσσική χρήση και την επικοινωνία η πολιτιστικά καθοριζόμενη συμπεριφορά. Μετα-γνωστικοί στοχασμοί για τη γλώσσα είναι απολύτως απαραίτητοι για την ανάπτυξη της διαπολιτισμικής επίγνωσης. Αν αποδεχτεί κανείς τον όρο «διαπολιτισμικός ομιλητής», τότε επιβάλλεται να είναι κανείς άριστος γνώστης τόσο του δικού του όσο και του ξένου πολιτισμού. Ως γλωσσική επίγνωση ή συνειδητότητα ορίζεται η κατανόηση της δόμησης της γλώσσας ως κοινωνιο-σημειωτικού συστήματος²⁵. Κάθε άτομο, για να συμμετέχει στον καταμερισμό της κοινωνικής δύναμης, πρέπει να γνωρίζει τον τρόπο λειτουργίας της γλώσσας, με τις ιδεολογικές προεκτάσεις της. Κατά τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας τα πολιτιστικά στοιχεία βρίσκονται σχεδόν στο περιθώριο. Οι δάσκαλοι επικεντρώνουν κατά κανόνα το ενδιαφέρον τους στη γλωσσική επίγνωση, επιβάλλεται όμως να επιμείνουν και στην πολιτιστική επίγνωση. Υπάρχουν ακόμα εκπαιδευτικοί οι οποίοι πιστεύουν ότι ο εμπλουτισμός το μαθήματος με διαπολιτισμικά στοιχεία έχει ως συνέπεια την υποβάθμιση του γλωσσικού παράγοντα στη διδασκαλία ξένων γλωσσών. Και στο σημείο αυτό χρειάζεται αλλαγή νοοτροπίας και στρατηγικής.

Στόχοι της πολιτιστικής επίγνωσης πρέπει να είναι:

- Ο σεβασμός των ομοιοτήτων και διαφορών ανάμεσα στους συγκρινόμενους πολιτισμούς.

24. Σύμφωνα με το Λεξικό του Γ. Μπαμπινιώτη, ό. π., (βλ. το ένθετο σχόλιο πολιτιστικός - πολιτισμικός), «Το πολιτιστικός χρησιμοποιείται περισσότερο για τον πολιτισμό ως σύνολο δραστηριοτήτων, καθώς και για τη δήλωση του τεχνικού πολιτισμού, ενώ το πολιτισμικός τείνει να δηλώσει περισσότερο την αφηρημένη πλευρά του πολιτισμού, καθώς και τον πολιτισμό ως πνευματική καλλιέργεια. [...]... ο χαρακτηρισμός πολιτισμικός είναι περισσότερο στατικός, ενώ ο χαρακτηρισμός πολιτιστικός είναι περισσότερο δυναμικός». Η διάκριση αυτή γίνεται τώρα πια μόνο από όσους διαθέτουν εντυπωσιακή ποιότητα λόγου. Η μηχανή αναζήτησης Google έδωσε για το επίθετο πολιτιστικός 70.050 αποτελέσματα, ενώ για το πολιτισμικός μόνο 12.861 (Απρίλιος του 2004). Λέγεται σχεδόν αποκλειστικά «πολιτιστική Ολυμπιάδα», αλλά αδιάκριτα πολιτιστικός/πολιτισμικός όμιλος, οργανισμός, σύλλογος. Αντίθετα, έχει υποχωρήσει το επίθετο πολυπολιτιστικός (150 μόλις αποτελέσματα), έναντι του πολυπολιτισμικός (2180 αποτελέσματα).

25. Η γλωσσική επίγνωση, για τη μελέτη της οποίας υπάρχει ειδικό επιστημονικό περιοδικό (Language Awareness), βρίσκεται σήμερα στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής έρευνας. Βλ. τις μονογραφίες των Stempleski & Tomalin 1993, Gebhard & Oprandy 1999 και τις εργασίες των Carter 2003 και Bolitho 2003.

- Η ταύτιση με τις εμπειρίες και τις απόψεις των ατόμων που μιλούν ως μητρική τη γλώσσα-στόχο.
- Η αξιοποίηση των σχετικών εμπειριών, γνώσεων και βιωμάτων για τη διαμόρφωση μιας πιο αντικειμενικής εικόνας του οικείου πολιτισμού.

Οι διαπολιτισμικές παρανοήσεις είναι απειράριθμες. Είναι δύσκολο να βρεθούν ασφαλή κριτήρια για τη σύγκριση πολιτισμών και τη σαφή και αδιαμφισβήτητη οριοθέτησή τους. Αυτό που θεωρείται σημαντικό δεν είναι η διαφορά στον πολιτισμό, αλλά η διαφορά στη συγκεκριμένη κάθε φορά επικοινωνιακή και ρητορική στρατηγική. Η διαπολιτισμική επικοινωνία μπορεί να μελετηθεί καλύτερα αν επικεντρωθεί η έρευνα σε υπο-πολιτισμικά (sub-cultural) συνομιλιακά συστήματα, τα οποία παρουσιάζουν εμφανέστατες διαφορές.

6. Πολιτιστική - διαπολιτισμική εγγραμματοσύνη

Η *πολιτιστική εγγραμματοσύνη* (cultural literacy) αναφέρεται πρωτίστως στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο κατηγοριοποιούνται οι έννοιες που έχουν σχέση με τον πολιτισμό, στις διάφορες εκφάνσεις του. Η ταξινόμηση των εννοιών καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τόσο την κοσμοθεωρία του ατόμου όσο και τη διαπροσωπική επικοινωνία. Η πολιτιστική εγγραμματοσύνη βρέθηκε στο επίκεντρο της έρευνας ύστερα από τη δημοσίευση του ομότιτλου βιβλίου του E. D. Hirsch το 1987. Στο έργο αυτό δημοσιεύεται ένας κατάλογος με κύρια ονόματα, φράσεις, έννοιες και εκφράσεις που οφείλουν να αποτελούν μέρος της πολιτιστικής γνώσης κάθε Αμερικανού. Εξετάζεται το κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο από μια μονοπολιτιστική οπτική γωνία. Το βασικό μεθοδολογικό λάθος αυτής της έρευνας είναι ότι προχωρεί σε μια στατική πραγματολογική ταξινόμηση της πολιτιστικής γνώσης, η οποία όμως στην ουσία παρουσιάζει εντυπωσιακά δυναμικό χαρακτήρα και πρέπει να επανεξετάζεται η σημασία που αποκτά στο εκάστοτε συγκεκριμένο περιβάλλον. Καθοριστικός παράγοντας είναι το ενδιαφέρον που επιδεικνύει το άτομο ή η ομάδα στον πολιτισμό «του άλλου».

Η *διαπολιτιστική εγγραμματοσύνη* (cross cultural literacy) ορίζεται (Furstenberg κ.ά. 2001:16) ως «η ικανότητα να αξιολογεί κάποιος από άλλο πολιτισμό αυτό που καταλαβαίνει σε μια συγκεκριμένη περίπτωση σε ένα διαφορετικό πολιτισμό και ακολούθως ο τρόπος αντίδρασης στα ερεθίσματα αυτά». Η αποδοχή μιας πρόσκλησης σε δείπνο, οι χαιρετισμοί και οι ευχές, ερμηνεύονται διαφορετικά, ανάλογα με τον πολιτισμό. Εκτός από τη σιωπηλή γλώσσα των γειτνιαστικών σχέσεων και τους κοινωνικούς κανόνες συμπεριφοράς, η πολιτιστική εγγραμματοσύνη απαιτεί ίσως κατανόηση των σημασιολογικών δικτύων που οργανώνουν τη γλώσσα και τον πολιτισμό. Σημασιολογικά δίκτυα είναι οι σχέσεις που καθορίζουν τη θέση διαφορετικών εννοιών σε ένα συγκεκριμένο πεδίο. Καθοριστικό ρόλο παίζουν οι συνωνυμικές και αντωνυμικές σχέσεις. Εξίσου σημαντικό είναι να μελετηθεί η κουλτούρα-στόχος, αλλά και η

κουλτούρα-πηγή²⁶. Είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι ο πολιτισμός-πηγή καθιστά εφικτή την ερμηνεία στάσεων, αξιών και εννοιών, δεν νομιμοποιείται όμως στο συγκείμενο του πολιτισμού-στόχου.

Πρέπει να εντοπιστεί και να μελετηθεί σε βάθος η διάδραση των διαπολιτισμικών σημασιολογικών δικτύων (βλ. πιο κάτω, 9.1.1), τα οποία διευρύνουν τον επικοινωνιακό ορίζοντα. Αν αγνοηθούν, προκύπτουν ποικίλες παρεξηγήσεις. Η μελέτη των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην «ξένη» γλώσσα και τη «μητρική» αποτελεί το πρώτο και ουσιαστικό βήμα στην όλη διαδικασία της πολιτιστικής εγγραμματοσύνης, αφού μόνο έτσι έρχονται στην επιφάνεια οι εννοιολογικές διαφορές, οι οποίες και αποτελούν μόνιμη πηγή παρεξηγήσεων και αντιπαραθέσεων.

7. Πολιτισμικά και συνομιλιακά συστήματα

Σύμφωνα με τους R. Scollon & S. Wong-Scollon (2001: 140-141), οι πλευρές του πολιτισμού που είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση των συνομιλιακών συστημάτων (Discourse systems) και αποτελούν βασικούς παράγοντες στη διαπολιτισμική επικοινωνία, είναι οι εξής:

1. *Ιδεολογία*: ιστορία και άποψη για τον κόσμο, στην οποία συμπεριλαμβάνονται:
 - (α) πεποιθήσεις, αξίες και ηθρησκεία
2. *Συστήματα προσώπου* (Face systems): κοινωνική οργάνωση, στην οποία εντάσσονται:
 - (α) Συγγένεια
 - (β) Η έννοια του εγώ (the concept of the self)
 - (γ) Σχέσεις εντός και εκτός της ομάδας
 - (δ) Κοινότητα και Κοινωνία (Gemeinschaft and Gesellschaft)
3. *Μορφές συνομιλίας* (Forms of discourse)
 - (α) Λειτουργίες της γλώσσας
 - Πληροφορία και σχέση (Relationship)
 - Διαπραγμάτευση και επιβεβαίωση (Negotiation and ratification)
 - Αρμονία της ομάδας και ατομική ευημερία (Group harmony and individual welfare)
 - (β) Μη λεκτική επικοινωνία²⁷:
 - Κινητική (Kinesics): Η γλώσσα του σώματος
 - Προξιμικές (Proxemics) ή γειτνιαστικές σχέσεις: Η χρήση του χώρου
 - Η σύλληψη του χρόνου

26. Οι όροι αυτοί παραπέμπουν στην αναλογία *γλώσσα-στόχος* και *γλώσσα-πηγή*.

27. Επιβάλλεται να προστεθεί εδώ ότι στη μη λεκτική επικοινωνία ανήκει και η γλώσσα της σιωπής, η οποία παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαπολιτισμική επικοινωνία.

4. Κοινωνικοποίηση (Socialisation)

(α) Εκπαίδευση (Education), πολιτιστική υπαγωγή²⁸ (enculturation), επιπολιτισμός²⁹ (acculturation)

(β) Πρωτογενής και δευτερογενής κοινωνικοποίηση

(γ) Θεωρίες για το άτομο και τη μάθηση

Από τα παραπάνω πολιτισμικά και συνομιλιακά συστήματα θα επιμείνω ενδεικτικά σε ορισμένα απ' αυτά³⁰.

8. Μορφές συνομιλίας

8.1 Λειτουργίες της γλώσσας

Για τη διαπολιτισμική επικοινωνία είναι καθοριστικής σημασίας ο τρόπος με τον οποίο κρίνονται και αξιολογούνται σε διάφορους πολιτισμούς οι λειτουργίες της γλώσσας. Μέσα από τις διαφορετικές γλώσσες και γλωσσικές ποικιλίες έρχονται στην επιφάνεια πλευρές της ιστορίας, της κοσμοθεωρίας, των αξιών και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των ατόμων που απαρτίζουν μια κοινωνία. Με την έννοια αυτή, όπως ήδη ελέχθη, η γλώσσα αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτισμού. Μια πολιτιστική ομάδα ενδέχεται να αντιλαμβάνεται εντελώς διαφορετικά τις βασικές λειτουργίες της γλώσσας, γι' αυτό και θα

Ορισμένοι ερευνητές χαρακτηρίζουν τη μη λεκτική επικοινωνία ως τη «σιωπηλή γλώσσα της κουλτούρας». Συχνά αποσιωπά κανείς πράγματα που είναι πολύ πιο σημαντικά από αυτά στα οποία αναφέρεται ρητώς.

28. Πρόκειται για όρο που εισήγαγε στην επιστήμη της κοινωνιολογίας και της ψυχολογίας ο αμερικανός ανθρωπολόγος M. J. Herskovits (1895-1963) για να δηλώσει «τη διαδικασία εκμάθησης με την οποία ο άνθρωπος προσλαμβάνει, καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, τα στοιχεία που συνιστούν τον πολιτισμό του έθνους του ή του περιβάλλοντος στο οποίο ανήκει». Σήμερα τείνει να γενικευτεί η χρήση του όρου *κοινωνικοποίηση*.
29. Όρος της κοινωνικής ψυχολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας ο οποίος δηλώνει την αποδοχή στοιχείων ενός ξένου πολιτισμού από μεμονωμένα άτομα ή από μια ολόκληρη ομάδα. Πρόκειται για τη διαδικασία πολιτιστικής προσαρμογής. Ο *επιπολιτισμός* (acculturation) αναφέρεται στην πολιτιστική μεταβολή που προέρχεται από τη συνεχόμενη και άμεση επαφή μεταξύ δυο διαφορετικών πολιτιστικών ομάδων, από τις οποίες η μία είναι η επικρατέστερη. Συχνά γίνονται πλήρως αποδεκτοί οι κανόνες και αξίες ενός πολιτισμού που θεωρείται «υπέρτερος». Οι συνέπειες στο κοινωνικό επίπεδο είναι μεγάλες, εδώ όμως μας ενδιαφέρει περισσότερο το ατομικό επίπεδο, αφού τα μεμονωμένα άτομα υφίστανται τις επιπτώσεις του, που ξεκινάνε από την κρίση ταυτότητας και μπορούν να φτάσουν ως πολύ σοβαρές ψυχοπαθολογικές καταστάσεις.
30. Στο σημείο αυτό ακολουθώ τις απόψεις των R. Scollon & S. Wong-Scollon 2001, τις οποίες παρουσιάζω με τη μέγιστη δυνατή συντομία, προσθέτοντας ορισμένες επεξηγηματικές πληροφορίες, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο.

αναφερθώ αδρομερώς σε ορισμένες απ' αυτές, αφού διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Οι Κινέζοι, για παράδειγμα, συνδέουν άμεσα τον πολιτισμό τους με το γραφηματικό τους σύστημα, το οποίο ανάγεται στην τέταρτη χιλιετία και είναι το αρχαιότερο στον κόσμο³¹. Το κριτήριο αυτό είναι πρωταρχικής σημασίας και για τους Έλληνες. Στην Ευρώπη, η γλώσσα αποτελούσε ένα από τα βασικότερα κριτήρια για τον καθορισμό της εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας, ήδη από την εποχή της Αναγέννησης. Σήμερα λειτουργεί περισσότερο ως διαφοροποιητικό παρά ως ενοποιητικό στοιχείο του πολιτισμού. Οι ρομανικές γλώσσες δεν ενώνουν πολιτιστικά τους λαούς που τις μιλούν. Η χρήση του λατινικού αλφαβήτου στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες δεν θεωρείται βασικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

8.1.1 Πληροφορία και σχέση

Οι λειτουργίες της γλώσσας έχουν απασχολήσει κατά καιρούς πολλούς γλωσσολόγους, οι οποίοι δεν συμφωνούν ούτε ως προς τον αριθμό ούτε ως προς την ιεραρχική τους δομή. Το μόνο σημείο στο οποίο υπάρχει ομοφωνία είναι ότι η γλώσσα μπορεί να χρησιμοποιηθεί συγχρόνως σε μια επικοινωνιακή και μια μεταεπικοινωνιακή λειτουργία³². Όταν δηλ. επικοινωνούμε με άλλα άτομα δημιουργούμε συνήθως το κατάλληλο επαφικό κλίμα (*φατική επαφή*) και συγχρόνως μεταφέρουμε κάποια πληροφορία (*αναφορική λειτουργία της γλώσσας*). Οι δύο αυτές λειτουργίες εμφανίζονται αυτοτελώς στους τυπικούς χαιρετισμούς και στο Δελτίο καιρού. Όταν ρωτάμε κάποιον «τι κάνεις;» και απαντά «πολύ καλά, ευχαριστώ», το πληροφοριακό περιεχόμενο της γλωσσικής αυτής εξωτερίκευσης είναι σχεδόν ανύπαρκτο, αποκαθίσταται όμως μια σχέση. Το Δελτίο καιρού έχει καθαρά πληροφοριακό χαρακτήρα, με ελάχιστη ίχνη φατικής επαφής. Στην καθημερινή επικοινωνία κυριαρχούν κατά κανόνα δύο λειτουργίες, η επαφική και η αναφορική. Στη διαπολιτισμική επικοινωνία είναι βασικό να γνωρίζει ο συνομιλητής σε ποια από τις δύο δίνεται μεγαλύτερη έμφαση. Οι Κινέζοι, οι Γιαπωνέζοι και οι Κορεάτες, για παράδειγμα, σε αντίθεση με τους Αμερικανούς, αποδίδουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη μη λεκτική επικοινωνία, στο συναίσθημα και τις ανθρωπινες σχέσεις³³ και όχι στην πληροφορία, στην οποία στηρίζεται σήμερα, την

31. Μοναδικές είναι οι επιγραφές που βρέθηκαν στην περιοχή Αν-γιάνγκ της επαρχίας Χονάν (Henan) σε χιλιάδες οστά βοδιών και χελωνών, τα οποία ανάγονται στη 2η χιλιετία π.Χ. (Δυναστεία Shang).

32. R. Scollon & S. Wong-Scollon (2001: 151): «Κάθε επικοινωνία έχει συγχρόνως μια επικοινωνιακή λειτουργία και μια αποκατάστασης σχέσης».

33. Σύμφωνα με τη βουδιστική παράδοση Zen (Zen), η οποία ξεκίνησε από την Κίνα (περίοδος Τανγκ, 618-907 μ.Χ.), τα πιο σημαντικά πράγματα δεν μπορούν να μετα-

εποχή της υψηλής τεχνολογίας, κατά κύριο λόγο η επικοινωνία³⁴. Κυριαρχεί ο *ωφελιμιστικός λόγος* (utilitarian discourse). Τα δύο αποστασιοποιημένα άκρα αντιπροσωπεύονται από βουδιστές ιερείς του Ζεν και από όσους θεοποιούν την πληροφορική. Συχνά προκύπτουν παρανοήσεις που οφείλονται στη διαφορετική ερμηνεία της επικοινωνιακής στρατηγικής, η οποία εστιάζεται στην πληροφορία ή τη σχέση, ανάλογα με την πολιτιστική παράδοση.

Η μονομερής έμφαση που έχει δοθεί στην πληροφορία, δημιούργησε στις Η.Π.Α., και σε άλλες χώρες με υψηλή τεχνολογία, το λεγόμενο «Σύνδρομο συμπεριφοράς τύπου Α» (Type-A Behavior syndrome), το οποίο συνδέεται στενά με τις καρδιοπάθειες και το στρες. Το σύνδρομο αυτό οφείλεται στην αγωνιώδη προσπάθεια των ατόμων να ποσοτικοποιήσουν την απόδοσή τους, να αυξήσουν την παραγωγικότητα της επιχείρησης στην οποία εργάζονται, σε βάρος του ελεύθερου χρόνου τους και της καλλιέργειας των ανθρώπινων και συγγενικών σχέσεων. Είναι ήδη ορατές οι πρώτες αντιδράσεις μπροστά στον κίνδυνο περιθωριοποίησης του ανθρώπου από τον ίδιο τον άνθρωπο και επικράτησης ενός στυγνού εξορθολογισμού.

8.1.2 Διαπραγμάτευση και επιβεβαίωση

Οι ανθρώπινες σχέσεις αντιμετωπίζονται διαφορετικά στη Δύση και διαφορετικά στην Ανατολή³⁵. Οι Ασιάτες πιστεύουν ότι οι περισσότερες σχέσεις, συγγενικές ή άλλες (γονέων - παιδιών, δασκάλων - μαθητών) διαμορφώνονται και καταξιώνονται μέσα στην κοινωνία, δεν μπορούν συνεπώς να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Στις δυτικές κοινωνίες, αντίθετα, η λέξη *σχέση* είναι σχεδόν αποκλειστικά οριζόντια και ανακαλεί συνήθως στο μυαλό πολλών ανθρώπων τον ερωτικό δεσμό. Σε ό,τι αφορά τη διαπολιτισμική επικοινωνία, είναι απολύτως αναγκαία η κατανόηση των όρων *διαπραγμάτευση* (negotiation) και *επιβεβαίωση* (ratification). Στην παραδοσιακή εκδοχή των κάθετων σχέσεων, όπως μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά, η γλώσσα θεωρείται ότι χρησιμοποιείται για επικύρωση ή επιβεβαίωση σχέσεων, οι οποίες παραμένουν σταθερές. Στη σύγχρονη δυτικο-ευρωπαϊκή εκδοχή των σχέσεων, η γλώσσα πιστεύεται ότι αποτελεί βασική πλευρά μιας εν εξελίξει διαπραγμάτευσης της σχέσης. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται όχι στην επιβεβαίωση υπαρχουσών σχέσεων, αλλά στην αναζήτηση διαρκούς αλλαγής, ή ανάπτυξης (growth), όπως λέγεται στην εκσυγ-

δοθούν με τη γλώσσα, η οποία είναι χρήσιμη μόνο για δευτερεύοντα, κοινά και τετριμμένα μηνύματα.

34. Σύγκρ. τον όρο *κοινωνία της πληροφορίας*. Η πληροφορία από μόνη της δεν αρκεί. Απαιτείται πρωτίστως η επεξεργασία της με γνώση και κριτικό πνεύμα.
35. Η γενικευτική αυτή άποψη, όπως δείχνει η αοριστολογία στην οποία παραπέμπουν οι έννοιες «Δύση», «Ανατολή», εμφανίζεται σε αρκετές μελέτες που αναφέρονται στα στερεότυπα.

χρονιστική ορολογία. Η διαφορά στις δύο αυτές απόψεις για τη λειτουργία της γλώσσας είναι ότι στη μια προτιμάται η σταθερότητα και στην άλλη η αλλαγή³⁶.

8.2 Μη λεκτική επικοινωνία

Μη λεκτική ή μη ρηματική (non-verbal communication) είναι η επικοινωνία κατά την οποία δεν γίνεται άμεση χρήση της γλώσσας³⁷. Τα όρια ανάμεσα στη λεκτική και τη μη λεκτική επικοινωνία είναι ρευστά, αφού συχνά οι χειρονομίες, με την ευρύτερη έννοια του όρου, συνοδεύονται από ανάλογες γλωσσικές εξωτερικεύσεις. Μεγάλο μέρος της επικοινωνίας δεν στηρίζεται στην ομιλία ή τη γραφή, αλλά σε μορφές που δεν μπορούν να αποδοθούν επακριβώς με λέξεις και είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση της συνομιλίας. Η ενδυμασία, οι κινήσεις του σώματος, η χρήση του χώρου και του χρόνου ανήκουν στις βασικές μορφές της μη λεκτικής επικοινωνίας³⁸. Ο πολιτισμός συνδέεται στενά με την παραγλώσσα, σε τέτοιο μάλιστα σημείο που οι δυσκολίες εκμάθησής του είναι πρωτίστως μη λεκτικής υφής. Η πανίσχυρη «σιωπηλή γλώσσα» των χιλιάδων χειρονομιών που υπάρχουν σε όλο τον κόσμο, πρέπει να απασχολήσει ιδιαίτερα τον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος έρχεται καθημερινά σε επικοινωνία με άτομα που μιλούν άλλες γλώσσες και ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς³⁹. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί τα χέρια, το κεφάλι και το σώμα του, σε απειράριθμες συνδυαστικές δυνατότητες, για να επικοινωνήσει με μεγαλύτερη ζωντάνια και εκφραστικότητα. Χωρίς χειρονομίες ο κόσμος θα ήταν άψυχος, στατικός και άχρωμος. Αν η μη λεκτική επικοινωνία αντιπροσωπεύει το 60% της όλης επικοινωνίας, όπως υποστηρίζει ο γνωστός κοινωνικός ανθρωπολόγος Edward T. Hall, τότε αντιλαμβάνεται κανείς σαφέστερα τη σπουδαιότητα των χειρονομιών στην καθημερινή ζωή. Το «λεξιλόγιο» των χειρονομιών είναι πλούσιο και εκφραστικό και μαθαίνεται από πολύ νωρίς.

Από τα πολλά είδη μη λεκτικής επικοινωνίας θα επιμείνω ενδεικτικά στις ακόλουθες τρεις πλευρές:

36. Για το λόγο αυτό σε πολλές κοινωνίες, ίσως στις περισσότερες, θεωρείται απαράδεκτο να προσφωνεί το παιδί τη μητέρα και τον πατέρα με τα μικρά τους ονόματα, ενώ σε άλλες επικρατεί η νεωτεριστική αντίληψη που επιδιώκει την ανατροπή σε πολλαπλά επίπεδα.

37. Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για το θέμα αυτό αποτελεί το Λεξικό του Givens 2004.

38. Για μια αποτελεσματική διαπολιτισμική επικοινωνία είναι απαραίτητη η αποκωδικοποίηση της ρητορικής του ενδύματος. Οι πρόσφατες έντονες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις στη Γαλλία για τη μουσουλμανική μαντίλα έφεραν ξανά στην επιφάνεια τις συγκρούσεις που προκύπτουν από τη δυναμική των συμβόλων και τη διαφορετική κατά περίπτωση ερμηνεία τους.

39. Βλ. τα στοιχεία που έχει συγκεντρώσει ο Axtell 1991.

8.2.1 Η γλώσσα του σώματος

Κατά τους R. Scollon & S. Wong-Scollon (2001: 157) η γλώσσα του σώματος ενδέχεται να μην αποτελεί σημαντική πλευρά της συνομιλίας, άποψη η οποία δεν με βρίσκει καθόλου σύμφωνο. Παραδέχονται όμως ότι «ως μέρος του συγκειμενικού υπόβαθρου στο οποίο λαμβάνει χώρα η συνομιλία, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να λάβουμε υπόψη ότι ως άνθρωποι δεν μπορούμε απλά να αγνοήσουμε τις ερμηνείες και τις παρερμηνείες στις οποίες οδηγούμαστε όταν ‘διαβάσουμε’ τα μη λεκτικά σημεία άλλων ατόμων που συμμετέχουν στη συνομιλία».

Μια πτυχή της διαπολιτισμικής επικοινωνίας, που οδηγεί συχνά σε παρανοήσεις, είναι το χαμόγελο και το γέλιο. Πολλές φορές δεν δηλώνει θετικά συναισθήματα (χαρά, ευχαρίστηση, ικανοποίηση), αλλά έκπληξη ή ακόμα και δυσφορία (παγωμένο, ειρωνικό, σαρκαστικό χαμόγελο). Το λεγόμενο «νευρικό γέλιο» (nervous laughter) εμφανίζεται πολύ συχνά στους Ασιάτες, όταν κατά τη συνομιλία συναντούν δυσκολίες ή διακατέχονται από αμηχανία, γεγονός το οποίο παρερμηνεύεται από τους Δυτικούς ως δείγμα ικανοποίησης ή συναίνεσης. Οι R. Scollon & S. Wong-Scollon (2001: 156) πιστεύουν ότι υπάρχει σύνδεση αυτής της μη ρηματικής συμπεριφοράς και της τάσης των Ασιατών να χρησιμοποιούν την επικοινωνία για να προωθήσουν τη διαπροσωπική ή ομαδική αρμονία (group harmony): Αν λάβουμε υπόψη ότι το χαμόγελο είναι ένα φυσικό ανθρώπινο μέσο για ενθάρρυνση της διαπροσωπικής αρμονίας, τότε μπορούμε να καταλάβουμε ότι είναι πιθανό να εμφανιστεί, όταν ένας Ασιάτης αισθάνεται ότι διαταράσσεται αυτή η αρμονία. Από το άλλο μέρος, αν κάποιος αισθάνεται ότι ο σκοπός της ομιλίας είναι η προώθηση της ατομικής ευημερίας ή η μεταβίβαση πληροφορίας, τότε είναι πιθανό να υποθέσει ότι το χαμόγελο δηλώνει ικανοποίηση του ατόμου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου στόχου. Οι παρερμηνείες δεν οφείλονται φυσικά στο χαμόγελο, αλλά στο ότι οι σκοποί της συνομιλίας είναι διαφορετικοί. Η δισημία του χαμόγελου (συγκάλυψη ενός πιθανού προβλήματος, έκφραση ικανοποίησης), οδηγεί συχνά σε παρανόηση, η οποία φέρνει σε δύσκολη θέση τους συνομιλητές.

8.2.2 Προξιμικές ή γειτνιαστικές σχέσεις

Η χρήση του χώρου αποτελεί βασικό παράγοντα στη διαπολιτισμική επικοινωνία. Στην Κίνα, για παράδειγμα, όταν δύο άνθρωποι συνομιλούν, δεν κάθονται ο ένας απέναντι στον άλλο, όπως σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, αλλά ο ένας δίπλα στον άλλο, έχοντας μπροστά τους ένα τραπέζι, όπως γίνεται τώρα και στην Ελλάδα σε πολλές τηλεοπτικές συζητήσεις.

Ο E. T. Hall (1959, 1969) έδειξε ότι κάθε άτομο έχει μια «φυσαλίδα» ('bubble') ενός χώρου μέσα στην οποία κινείται και αισθάνεται άνετα. Παραβίαση αυτού του χώρου γίνεται μόνο από πολύ οικεία πρόσωπα. Σε μια δεύτερη διευρυμένη «φυσαλίδα» λαμβάνουν χώρα κανονικές διαπροσωπικές επαφές.

Έξω απ' αυτόν τον χώρο υπάρχει μια τρίτη «φυσαλίδα», του δημόσιου χώρου. Οι Μεξικανοί, για παράδειγμα, έχουν μικρότερη σφαίρα του οικείου χώρου, με αποτέλεσμα, όταν συνομιλούν με έναν Αμερικανό να τον πλησιάζουν πολύ κοντά. Αυτός με τη σειρά του απομακρύνεται ένα ελάχιστο για να κρατήσει τη απαραίτητη απόσταση, οπότε ο Μεξικανός τον ακολουθεί, γιατί θεωρεί ότι ο συνομιλητής του αποστασιοποιείται, και έτσι μπορεί να διαγράψουν κύκλο ολόκληρο, επειδή έχουν διαφορετική αντίληψη της γειτνιαστικής σχέσης.

8.2.3 Η σύλληψη του χρόνου

Το σύνδρομο της βιασύνης ('hurry sickness'), το οποίο οφείλεται στην πίεση χρόνου που αισθάνεται ο σύγχρονος άνθρωπος, καθώς προσπαθεί να επιτύχει περισσότερα από όσα αντέχει, εξαντλώντας τα βιολογικά όρια αντοχής, έχει απλωθεί σε όλες τις σύγχρονες κοινωνίες, ως αποτέλεσμα της διεθνοποίησης των επιχειρήσεων και εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο της ωφελμιστικής συνομιλίας⁴⁰. Όπως επισημαίνουν οι Scollon (2001: 160), πίσω από την έννοια της πίεσης χρόνου κρύβεται η ιδέα ότι το μέλλον είναι καλύτερο από το παρελθόν. «Δίνεται η εντύπωση ότι είναι εντελώς φυσιολογικό να θέλει κανείς να φτάσει στη μελλοντική ουτοπία όσο γίνεται πιο γρήγορα». Στον αντίποδα αυτής της αντίληψης βρίσκεται η έννοια του «χρυσού αιώνα». Από την εποχή του Ησιόδου και του Κομφούκιου ως σήμερα το παρελθόν εξιδανικεύεται από πολλούς, σε σχέση πάντα με το παρόν. Κατά την περίοδο της Αναγέννησης η αντίληψη αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά της, οπότε ανακαλύφθηκε ξανά το μεγαλείο του αρχαιοελληνικού και του ρωμαϊκού πολιτισμού. Αν δύο άτομα διαφέρουν ως προς τη σύλληψη της έννοιας του χρόνου και κινούνται στα δύο άκρα, την ουτοπία του μέλλοντος (απαραίτητες οι αλλαγές και η ταχεία εξέλιξη) και την εξιδανίκευση του παρελθόντος (διατήρηση της παράδοσης, αρνητική στάση στις αλλαγές, οι οποίες οδηγούν σε παρακμή), τότε είναι δύσκολο να συμφωνήσουν σε πολλές περιοχές της συνομιλίας. Αυτό βέβαια ισχύει και για άτομα που ανήκουν στην ίδια κοινωνία και τον ίδιο πολιτισμό. Η πολιτισμική σύγκρουση για την έννοια του χρόνου αποτελεί αντικείμενο σοβαρής συζήτησης όχι μόνο διαπολιτισμικά (interculturally) αλλά και ενδοπολιτισμικά (intraculturally).

8.4 Πολιτισμική ιδεολογία και στερεότυπα

Η αντικειμενική περιγραφή του πολιτισμού προϋποθέτει ότι λαμβάνεται υπόψη ολόκληρο το πλέγμα των πολιτιστικών προβλημάτων. Αν απομονωθεί

40. Η ουτοπική σύλληψη του χρόνου συνδέεται με το ωφελμιστικό συνομιλιακό σύστημα, τον μοντέρνο τρόπο ζωής (modernization), τη διεθνοποίηση (internationalization) την εκτεχνολόγηση (technologization) και γενικότερα τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές κ. ά. αλλαγές.

ένα μόνο στοιχείο και κριθεί θετικά ή αρνητικά, τότε πρόκειται για ιδεολογική τοποθέτηση και όχι για πολιτιστική περιγραφή. Συνηθέστερα χρησιμοποιείται ο όρος στερεότυπο⁴¹. Η λέξη *στερεότυπο* είναι συνώνυμο της *υπεργενίκευσης* (overgeneralization). Η διαφορά έγκειται στο ότι το στερεότυπο έχει έντονη ιδεολογική χροιά. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας ομάδας, όχι μόνο υπεργενικεύονται, για να έχουν εφαρμογή σε κάθε μέλος της, αλλά και παρουσιάζονται με υπερβολές, με αρνητική ή θετική αξιολόγηση. Αυτές οι αξιολογικές εκτιμήσεις χρησιμοποιούνται κατόπιν ως επιχείρημα για την υποστήριξη κοινωνικών ή πολιτικών σχέσεων, αναφορικά με τα μέλη αυτών των ομάδων. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν τα στερεότυπα ανταποκρίνονται ή όχι στην πραγματικότητα, αλλά αν αποτελούν μέρος της συνείδησης του ατόμου, οπότε επηρεάζουν αναπόφευκτα την όλη συμπεριφορά του. Τα στερεότυπα αποτελούν βασικό συστατικό στοιχείο κατά τη διαδικασία της δόμησης και επανενίσχυσης της ταυτότητας της ομάδας σε σχέση με τους «άλλους».

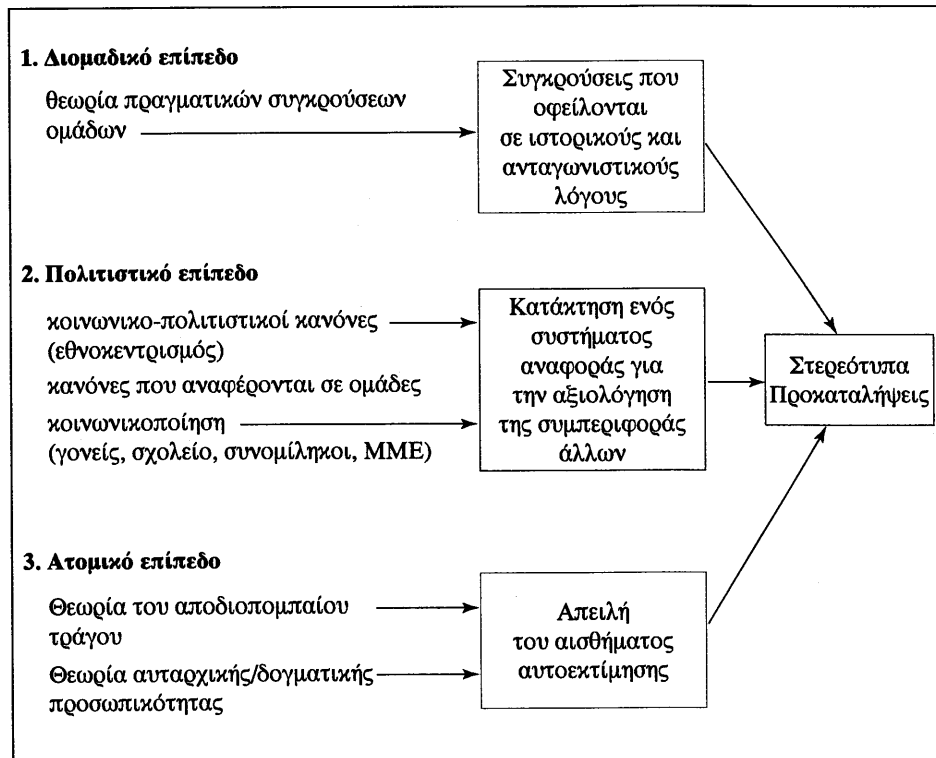
Οι ιδεολογικές αποφάνσεις ή τα στερεότυπα ξεκινούν συχνά από την πεποίθηση ότι δύο πολιτισμοί ή κοινωνικές ομάδες (ή συνομιλιακά συστήματα, όπως προτιμούν οι Scollon, 2001), βρίσκονται σε δύο αποστασιοποιημένους πόλους. Η διπολική αντιπαράθεση που είδαμε πιο πάνω για την έννοια του χρόνου είναι αρκετά απλουστευτική, αφού η «πίεση χρόνου» εμφανίζεται και στους Ασιάτες, ενώ το μοντέλο του «χρυσού αιώνα» επανέρχεται σε σχετικές συζητήσεις σε αρκετές χώρες της Ευρώπης. Η διατήρηση των ιδιαίτερα έντονων κατά καιρούς εντάσεων και συγκρούσεων στη Νοτιο-ανατολική Ευρώπη οφείλεται και στις διαχωριστικές γραμμές που ενισχύθηκαν με τις προκαταλήψεις⁴².

Οι στερεοτυπικές αντιλήψεις δεν αναγνωρίζουν τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της ομάδας, ούτε εξαιρέσεις από τον γενικό κανόνα. Οι ιδεολογίες στηρίζονται στη στερεοτυπική σκέψη, ή με άλλα λόγια, τα στερεότυπα είναι εν πολλοίς ιδεολογικής υφής. Κατά τους Scollon (2001:169), «τα στερεότυπα μας αποτρέπουν να δούμε άλλες εξίσου σημαντικές πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Εμποδίζουν την κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της διαπολιτισμικής συνομιλίας, επειδή περιορίζουν την άποψή μας για την ανθρώπινη δραστηριότητα σε μια ή δύο «χτυπητές» περιπτώσεις και έτσι οδηγείται το άτομο στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι αυτές ισοδυναμούν τη συνολική εικόνα. Επιπλέον, η αποσπασματική αυτή εικόνα, ατόμων ή ομάδων, χρησιμοποιείται για ιδεολογικούς λόγους, προκειμένου να δικαιολογήσει την προτίμηση ή την προκατάληψη αυτών που έχουν μεγαλύτερη πολιτική εξουσία».

Τα στερεότυπα οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες, όπως δείχνει το σχήμα 1.

41. R. Scollon & S. Wong-Scollon (2001: 167-174): Cultural ideology and stereotyping.

42. Τα εθνικά στερεότυπα Ελλήνων και Τούρκων εξετάζει με διεισδυτικό πνεύμα ο Μήλλας (2003).

Σχήμα 1. Παράγοντες που οδηγούν σε στερεότυπα⁴³.

Στο ατομικό επίπεδο τα αρνητικά στερεότυπα παρουσιάζονται κατά κανόνα με μεγαλύτερη ένταση, ιδιαίτερα όταν το άτομο νιώθει ότι απειλείται από άτομα που δεν ανήκουν στην ίδια ομάδα.

Σε ένα βουλγαρικό σχολικό εγχειρίδιο του 1920 δίνεται η ακόλουθη εικόνα του Έλληνα (Danova 1996: 50): «Ο Έλληνας είναι μεγάλος υποκριτής. Θυμώνει εύκολα και είναι αποφασισμένος για όλα, γρήγορα όμως του περνά. Δεν μπορεί ποτέ να πιάσει ειλικρινή φιλία με άτομο άλλης εθνικότητας. Ο Έλληνας είναι φανατικός. Ο Έλληνας είναι πατριώτης. Όταν δεν είναι ισχυρός, όταν δεν έχει δύναμη, καταφεύγει στην απάτη, τη δολιότητα και το ψέμα, για να επιτύχει ένα ορισμένο σκοπό. Ο Έλληνας είναι ύπουλος. Όταν είναι αδύναμος παρακαλεί γονατιστός, και όταν είναι δυνατός συμπεριφέρεται σαν κτήνος. Παράδειγμα: η τύφλωση 15000 στρατιωτών του Σαμουήλ. Ο Έλληνας είναι εκδικητικός»⁴⁴. Και στα σύγχρονα σχολικά βιβλία (από το 1989 κ.ε., βλ.

43. Βλ. το σχήμα 6.15.α στην ιστοσελίδα: <http://elvis.inf.tu-dresden.de/publichtml.thema06-2.html>

44. Η μετάφραση από το γερμανικό κείμενο είναι δική μου.

Vougi 1996: 77) «καλλιεργούνται πανίσχυρες προκαταλήψεις και εθνικά στερεότυπα, τα οποία δεν συμβάλλουν στην αρμονική συνύπαρξη των βαλκανικών εθνών». Όπως παρατηρεί η ίδια ερευνήτρια (σ. 74), «ο ελληνικός πολιτισμός ερμηνεύεται ως πνευματική δουλεία, για την αποτίναξη της οποίας ο βουλγαρικός λαός αγωνίστηκε επί αιώνες. Η ελληνική γλώσσα θεωρείται μόνιμος κίνδυνος πνευματικής αλλοτρίωσης και το βασικό εμπόδιο για τη δημιουργία βουλγαρικής εθνικής συνείδησης».

Οι περισσότεροι ερευνητές που ασχολούνται με την ανάλυση της διαπολιτισμικής επικοινωνίας (ανθρωπολόγοι, κοινωνιογλωσσολόγοι, γλωσσολόγοι, παιδαγωγοί κ.ά.) αποδέχονται τις εξής τέσσερις βασικές αρχές:

1. Οι άνθρωποι δεν είναι όλοι ίδιοι.
2. Μερικές τουλάχιστον από τις διαφορές που παρουσιάζουν άτομα ή ομάδες αποτυπώνουν πολιτισμικά ή κοινωνικά προβλέψιμα πρότυπα.
3. Ορισμένα τουλάχιστον απ' αυτά τα πρότυπα αντικατοπτρίζονται σε μοντέλα της συνομιλίας.
4. Οι διαφοροποιήσεις των συνομιλιακών μοντέλων οδηγούν σε μια σειρά προβλημάτων, όπως είναι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις, η εχθρότητα, οι διακρίσεις κ.ά.

8.4.1 Αρνητικά και θετικά στερεότυπα

Κάθε στερεότυπο γενικά ενδέχεται να αποτελέσει εμπόδιο στην αποτελεσματική διαπολιτισμική επικοινωνία, επειδή παραβλέπει τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στους συμμετέχοντες σε μια συνομιλία. Πιο επικίνδυνα είναι τα αρνητικά στερεότυπα (negative stereotypes). Διακρίνουμε τέσσερα στάδια. Στο πρώτο γίνεται αντιπαραβολή (contrast) δύο ομάδων ή δύο πολιτισμών, η οποία στηρίζεται σε μια μόνο διάσταση: Οι μεσογειακοί λαοί είναι ανοικτοί, ενώ οι λαοί της Βόρειας Ευρώπης είναι κλειστοί και επιφυλακτικοί. Στο δεύτερο στάδιο εστιάζεται το ενδιαφέρον σ' αυτή την τεχνητή και ιδεολογική διαφορά ως πρόβλημα επικοινωνίας. Στο τρίτο στάδιο προσδίδεται θετική αξία (positive value) σε μια στρατηγική ή σε μια ομάδα και αρνητική αξία στην άλλη. Στο τέταρτο και τελευταίο στάδιο υπεργενικεύεται ξανά αυτή η διαδικασία και επεκτείνεται σε ολόκληρη την ομάδα. Επαναβεβαιώνεται δηλ. η αρχική διπολική αντιπαράθεση ως αρνητική. Συχνά ακολουθεί ένα ακόμα στάδιο: τα χαρακτηριστικά αυτά θεωρούνται ότι είναι γενετικώς προκαθορισμένα (ρατσισμός). Τα αρνητικά στερεότυπα αποτελούν ένα από τα πιο καυτά θέματα της διαπολιτισμικής επικοινωνίας για το λόγο ότι βασίζονται σε κάποια πραγματικά γεγονότα και βεβαιώσιμα δεδομένα.

Δύο από τις βασικές λειτουργίες της γλώσσας είναι η μεταβίβαση πληροφοριών και η διατήρηση σχέσεων των συμμετεχόντων σε γλωσσικά συμβάντα (speech events). Έχει επικρατήσει η άποψη ότι οι Αμερικανοί δίνουν έμφαση στην πρώτη λειτουργία, ενώ οι Ασιάτες στη δεύτερη. Αυτή όμως η υπεργενίκευ-

ση δεν μπορεί παρά να είναι εσφαλμένη. Υπάρχουν έρευνες οι οποίες δείχνουν ότι οι Αμερικανίδες αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη σχέση, ενώ οι Αμερικανοί στην πληροφορία. Η *πλάνη αλληλεγγύης* (solidarity fallacy) οφείλεται στη μονοδιάστατη αντίληψη, όσο και αν βασίζεται σε φυσική παρατήρηση, ότι όλα τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά δύο ομάδων έχουν ακριβείς αντιστοιχίες. Δύο όμως ομάδες δεν είναι ποτέ απόλυτα ίδιες, αλλά ούτε και εντελώς αντίθετες. Οι Scollon (2001: 173) έχουν ήδη παρατηρήσει ότι το πρόβλημα με τα αρνητικά στερεότυπα είναι ότι βλέπει κανείς μέλη διαφορετικών ομάδων ως διαμετρικά αντίθετες οντότητες και με τα θετικά στερεότυπα ως ταυτόσημες. Και οι δύο αυτές θέσεις είναι μονομερείς, αφού στηρίζονται στον δεισμό.

Το στερεότυπο, θετικό ή αρνητικό, δυσχεραίνει την επιτυχή επικοινωνία, επειδή περιορίζει την οπτική γωνία και παραγνωρίζει τις ουσιώδεις διαφορές που υπάρχουν σε άτομα και ομάδες. Η επικοινωνία είναι από τη φύση της αμφίσημη. Η αποτελεσματική επικοινωνία εξαρτάται από την ανεύρεση και αποσαφήνιση της αμφισημίας, όπως και από τον χειρισμό των περιπτώσεων που οδηγούν σε παρανοήσεις. Οι ιδιορρυθμίες αυτές δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν επιτυχώς, αν εκ προοιμίου θεωρείται δεδομένη η ταύτιση σε όλα τα επίπεδα πομπού – δέκτη, ότι δηλ. οι συμμετέχοντες στην επικοινωνία βλέπουν από την ίδια οπτική γωνία τα πράγματα. Οι Scollon (2001: 174) τονίζουν: «Η αιώνια παράδοξη περίσταση στην οποία βρίσκεται ο αναλυτής της διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι ότι πρέπει να αναζητά συνεχώς περιοχές διαφοροποίησης ανάμεσα στον κόσμο, οι οποίες ενδέχεται να οδηγήσουν σε αποτυχία την επικοινωνία (miscommunication), συγχρόνως όμως να προφυλάσσει τον εαυτό του από τα θετικά και αρνητικά στερεότυπα». Κατά την άποψή τους (2001: 170-171), «Η λύση στο πρόβλημα της υπεραπλούστευσης ή του δεισμού (binarism) ή των στερεοτύπων είναι διττή: Συγκρίσεις ανάμεσα σε ομάδες πρέπει να λαμβάνουν πάντα υπόψη τις ομοιότητες και διαφορές, επιβάλλεται δηλ. να βασίζονται σε όσο γίνεται περισσότερα αντιπαραβολικά στοιχεία και να έχει κατά νου ο ερευνητής ότι κανένα μεμονωμένο μέλος μιας ομάδας δεν παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της. [...] Όλοι είμαστε συγχρόνως μέλη πολλαπλών ομάδων, ή όπως τα αποκαλούμε εμείς, ‘συνομιλιακών συστημάτων’. Κανένα άτομο δεν ορίζεται πλήρως με το να χαρακτηρίζεται ως μέλος μιας συγκεκριμένης ομάδας. Κάποιος είναι συγχρόνως γιος ή κόρη, πατέρας ή μητέρα, υπάλληλος μιας συγκεκριμένης εταιρείας, ανήκει σε μια ορισμένη γενιά κ.ο.κ., σε ένα άπειρο αριθμό συνομιλιακών συστημάτων. Η αίσθηση της ταυτότητας και του μέλους μιας ομάδας απαρτίζεται από όλες αυτές τις ταυτότητες και μια σύνθετη και μερικές φορές δύσκολη διάδραση μεταξύ τους».

8.4.2 Αναπαραγωγή των στερεοτύπων

Αξίζει να μελετηθούν οι τρόποι με τους οποίους αναπαράγονται στερεότυπα από τα ΜΜΕ, έντυπα και ηλεκτρονικά, συμπεριλαμβανομένου του κινηματο-

γράφου και του θεάτρου. Πολλές στερεοτυπικές αντιλήψεις υπάρχουν ακόμα σε λογοτεχνικά κείμενα, ιδιαίτερα στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, σε ανέκδοτα και άλλες διηγήσεις. Σε μεθόδους διδασκαλίας ξένων γλωσσών αναπαράγονται ποικίλα στερεότυπα, τα οποία έχουν άμεσο αντίκτυπο στη διδακτική πράξη. Αξίζει να αναφέρω ορισμένες περιπτώσεις. Η Ανδρομάχη Σαπιρίδου (1996: 162) καταγράφει πώς μας βλέπουν οι ξένοι μέσα από τα κείμενα και τα σκίτσα μιας μεθόδου διδασκαλίας για γερμανόφωνους που θέλουν να μάθουν Ελληνικά: Είναι φιλόξενοι, άνετοι (*ελάτε στην κουζίνα*), γλεντζέδες, ευαίσθητοι στα γυναικεία κάλλη⁴⁵, αδιάκριτοι (επεμβαίνουν στη ζωή των άλλων: *γιατί δεν έχετε παιδιά; να κάνετε*), πετάνε σκουπίδια «όπου να 'ναι», σπρώχνονται στις ουρές, παραβιάζοντας τη σειρά, κοιμούνται στη δουλειά, δεν ξέρουν να σου περιγράψουν σωστά το δρόμο, έχουν απαράδεκτα ξενοδοχεία και «φρικτές» τηλεφωνικές υπηρεσίες (το βιβλίο γράφτηκε το 1983), δουλεύουν ως μετανάστες στη Γερμανία, μαζεύουν λεφτά και συχνά γυρίζουν πίσω στην πατρίδα.

Η Ασπασία Χατζηδάκη (1996) εξετάζει με ποιο τρόπο κάποιοι από τους συγγραφείς εγχειριδίων της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας διαμορφώνουν στερεοτυπικές αντιλήψεις για την Ελλάδα και τους Έλληνες και τις περνούν μέσα από τα κείμενά τους. Η Ελλάδα ως τόπος κατοικίας και αναψυχής παρουσιάζεται μονομερώς: μεγαλουπόλεις και ωραία προάστια, γραφικά, μικρά και ήσυχα νησιά για τουρισμό, ενώ οι κάτοικοι ασχολούνται με το ψάρεμα και την αγροτική ζωή. Από άποψη πολιτεύματος, θεσμών και εθίμων γίνεται αναφορά σε θρησκευτικές και εθνικές εορτές, με έμφαση στην ιδιαιτερότητα της Ορθοδοξίας, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, εκτός από την Ανατολική. Συχνά γίνεται λόγος για την ελληνική κουζίνα και τους καλοφαγάδες Έλληνες. Ορισμένοι συγγραφείς καταβάλλουν προσπάθεια να ρίξουν μια διεισδυτικότερη ματιά σε άλλες πτυχές του ελληνικού πολιτισμού, πέρα από τη γραφική απεικόνιση και το γνωστό τρίπτυχο «μπουζούκι - συρτάκι - σουβλάκι», άλλοι όμως περιγράφουν τον τρόπο διασκέδασης και συμπεριφοράς των Ελλήνων μέσα από τα γνωστά στερεότυπα. Η οικογένεια διατηρεί ισχυρούς συνεκτικούς κρίκους. Είναι συνηθισμένο το φαινόμενο να κρατά η γιαγιά τα παιδιά για να μπορεί η μητέρα να εργάζεται, ή να μένουν αρκετά ανύπαντρα αγόρια, και ιδίως κορίτσια, με τους γονείς τους, είτε για οικονομικούς (*δεν φτάνει ο μισθός για το νοίκι*) είτε για κοινωνικούς λόγους (*τι θα πει ο κόσμος*). Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι πράγματι ισχυρότεροι στην Ελλάδα, σε σύγκριση με ορισμένες χώρες της δυτικής και Βόρειας Ευρώπης. Οι Σκανδιναβοί, και όχι μόνο, είναι δύσκολο να κατανοήσουν την ιδιαιτερότητα της βάφτισης των παι-

45. Σε ολοσέλιδο σκίτσο του Κ. Μητρόπουλου, το οποίο παρατίθεται στο βιβλίο του Hans και της Νίκης Eideneier, *Neugriechisch ist gar nicht so schwer* (μέρος 2, 4η αναθεωρημένη έκδοση, Wiesbaden 1993: Reichert, σ. 37), βλέπουμε τους ερωτύλους υπαλλήλους του ταχυδρομείου να ρίχνουν λάγνες ματιές στο ντεκολτέ της τουρίστριας με το μίνι και τα σανδάλια.

διών στη χώρα μας, καθώς ισχύει εν πολλοίς ο άγραφος νόμος που θέλει να δίνονται στα παιδιά τα ονόματα των γιαγιάδων και των παππούδων, συνήθεια που, αν δεν τηρηθεί, οδηγεί συχνά σε ενδο-οικογενειακές συγκρούσεις⁴⁶. Είναι γνωστές οι περιπτώσεις που η γιαγιά δείχνει ιδιαίτερη αδυναμία στην εγγονή που φέρει το όνομά της ή στον εγγονό που έχει το όνομα του συζύγου της. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των δύο φύλων, η παρουσίαση είναι εξωραϊσμένη και περιορίζεται σε παρωχημένες μορφές και παραδοσιακούς ρόλους. Οι Έλληνες περιγράφονται (σ. 107) ως «εξωστρεφείς άνθρωποι που αγαπούν την παρέα, τα ταβερνάκια και τις εκδρομές με φίλους, που λένε αστεία και συζητούν πολιτικά. Η συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στα περισσότερα από τα εγχειρίδια που εξέτασε (σ. 110) «κάνουν χρήση των γνωστών και διαδεδομένων στερεοτύπων, προκειμένου να μιλήσουν για τον ελληνικό λαό και τον ελληνικό πολιτισμό. Η παρουσίαση των Ελλήνων μέσω στερεοτύπων για το χαρακτήρα και τις συνήθειές τους γίνεται άλλοτε με διακριτικό τρόπο κι άλλοτε σχεδόν κραυγαλέα».

Μεταπτυχιακοί φοιτητές μου κατέγραψαν το Χειμερινό Εξάμηνο 2003-2004 τα ακόλουθα στερεότυπα, τα οποία πιστεύουν ότι αναπαράγουν οι ξένοι για τους Έλληνες: Για να επιτύχουν κάτι χρησιμοποιούν «μέσον» (βλ. τις λέξεις *ρουσφέτι*, *βύσμα*). Είναι εθνικιστές, προσκολλημένοι στο παρελθόν και επικαλούνται συχνά τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Τους διακρίνει «οχαδερφισμός» και είναι άνθρωποι χωρίς προγραμματισμό. Τα αφήνουν όλα για την τελευταία στιγμή. Είναι αγενείς, φωνάζουν δυνατά και χρησιμοποιούν συχνά διάφορες χειρονομίες. Δουλεύουν λίγο και διασκεδάζουν πολύ. Είναι μανιώδεις καπνιστές και καλοφαγάδες. Υπάρχουν στενοί οικογενειακοί δεσμοί που οδηγούν σε υπερβολές (καταπίεση των παιδιών, απόλυτη εξάρτηση και επιρροή από τους γονείς, ιδιαίτερα των αγοριών από τη μητέρα τους, όπως δείχνει και η λέξη *μαμάκηδες*). Από το άλλο μέρος, είναι φιλόξενοι, φιλότιμοι (το *φιλότιμο*, όπως και το *φροντιστήριο*, είναι δύσκολο να μεταφραστούν σε άλλες γλώσσες), αυθόρμητοι και διαχυτικοί. Μαθαίνουν ξένες γλώσσες. Φινλανδή φοιτήτρια που συμμετέχει, στα πλαίσια του προγράμματος Erasmus, σε άλλο μεταπτυχιακό μάθημα (Εαρινό Εξάμηνο του 2004) θεωρεί ότι οι συμπατριώτες της έχουν αποκομίσει την ακόλουθη εικόνα για τους Έλληνες: Είναι χαρακτηριστικοί μεσογειακοί τύποι, που δεν έχουν άγχος. Μιλούν και σκέφτονται πιο γρήγορα από τους φινλανδούς. Η πρώτη λέξη που έρχεται στο μυαλό πολλών τουριστριών είναι το *καμάκι*, το νεαρό άτομο που επιδιώκει συστηματικά τη σύναψη ερωτικών σχέσεων με ξένες τουρίστριες, κατά προτίμηση από τη Σκαν-

46. Αξίζει να μελετηθούν συστηματικά τα ανέκδοτα σε σχέση με την αναπαραγωγή στερεοτύπων. Ο υποψήφιος νονός από την Αθήνα επισκέπτεται την Κρήτη και ρωτά τον πατέρα του «σύντεκνου» ποιο όνομα θα ήθελε να δώσουν στον εγγονό, για να λάβει την απάντηση: «Δε με πειράζει εμένα όπως κι αν το βγάλεις το κοπέλι, σύντεκνε. Εμένα, πάντως, με λένε Γιώργη».

διναβία. Τους εντυπωσιάζει ακόμα το γεγονός ότι οι Έλληνες και οι Τούρκοι έχουν πολλά κοινά στοιχεία.

Η διδασκαλία του πολιτισμού είναι πολύ δύσκολη υπόθεση καθώς μύθος και πραγματικότητα βρίσκονται σε μόνιμη αντιπαράθεση και συνεχή ανατροφοδότηση. Η αναπαραγωγή εθνικών στερεότυπων είναι ευρύτατα διαδεδομένη. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα που παραθέτει η Β. Δενδρινού (1999: 722) από γραπτό φοιτήτριας: «Είναι κοινώς παραδεκτό πως οι Άγγλοι είναι πιο πρoάοι και ευγενικοί [από τους Έλληνες]. ... Σπάνια εκφράζουν πραγματικά φιλική διάκριση και γι' αυτό το λόγο θεωρούνται μεν ευγενικοί αλλά κάπως κρύοι. ... Από την άλλη μεριά, οι Έλληνες ... δείχνουν την ευγένειά τους εκφράζοντας γνήσια συναισθήματα, φιλικότητα και ζεστασιά»⁴⁷.

Οι υπεργενικεύσεις συνδέονται άμεσα με τα στερεότυπα. Αφοριστικές διατυπώσεις του τύπου: «Οι γερμανοί αγαπούν την τάξη», ή τυποποιημένες εκφράσεις, όπως «λατίνος εραστής» (για ιταλούς κυρίως και ισπανούς γυναικοκατακτητές), εκφράζουν βεβαιότητες που δεν ανταποκρίνονται πάντα στην πραγματικότητα. Πολλά αρνητικά στερεότυπα ανήκουν στην ίδια την ανθρωπινή φύση και είναι γνωστά ανεξάρτητα από τόπο και χρόνο. Η σκηνή που περιγράφουν, με το γνωστό τους χιούμορ, ο Hans και η Νίκη Eideneier⁴⁸ με ένα τουρίστα που πηγαίνει να αγοράσει ένα υφαντό φόρεμα σε 'μυκονιάτικο στιλ' από κατάστημα τουριστικών ειδών και ανακαλύπτει στο τέλος ότι είναι 'made in Hong Kong', επαναλαμβάνεται καθημερινά, με μικρές παραλλαγές, από την Ανδαλουσία ως την Αιτάλεια.

8.4.3 Πολιτιστικές αξίες των Ασιατών

Οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις που έχουν καταγραφεί για τους Ασιάτες (όρος απογοητευτικά γενικευτικός), είναι οι ακόλουθες: Διατηρείται ακέραια η πατριαρχική δομή της οικογένειας, οι στενοί δεσμοί των μελών της και η ιδιαίτερη θέση του γιου ως συνεχιστή του οικογενειακού ονόματος. Επικρατεί αυτοπειθαρχία και καταπίεση των συναισθημάτων (εξού και ο στερεοτυπικός χαρακτηρισμός «ο ανεξιχνίαστος Ασιάτης» ('the inscrutable Asian'). Εκτιμάται η απλότητα, η ταπεινοφροσύνη και η συλλογική προσπάθεια. Καταδικάζεται η εγωπάθεια και ο ατομισμός. Οι ανάγκες της οικογένειας και της ομάδας βρίσκονται σε προτεραιότητα έναντι των ατομικών αναγκών. Κυριαρχεί το σύνδρομο της επιτυχίας με έντονο το φόβο της αποτυχίας⁴⁹.

47. Στην περιγραφή αυτή, όπως φαίνεται να ισχύει γενικά, τα αυτοστερεότυπα είναι θετικά και τα ετεροστερεότυπα αρνητικά.

48. *Neugriechisch ist gar nicht so schwer*, Μέρος 1, 5η αναθεωρημένη έκδοση, Wiesbaden 1993: Reichert, σ. 96.

49. Τα σχετικά στοιχεία, όπως και για τους Αμερικανούς, αντλούνται από τα δημοσιεύματα των Fieg & Yaffee 1977 και Harris & Moran 1977.

8.4.4 Πώς βλέπουν άλλοι λαοί τους Αμερικανούς

Τα παρακάτω ενδεικτικά ετεροστερεότυπα, θετικά και αρνητικά, δείχνουν και πάλι τη δύναμη της υπεργενίκευσης, η οποία χαρακτηρίζει γενικά την ανθρωπινή φύση.

- Ο έντονος ρυθμός της ζωής τους και η έμφαση που δίνουν στην επιτυχία και την αποτελεσματικότητα λειτουργεί αγχωτικά για πολλά άτομα, ιδιαίτερα όσα προέρχονται από τη λατινική Αμερική, την Ασία και την Αφρική.
- Είναι πολύ εκδηλωτικοί ήδη από την πρώτη συνάντηση, πράγμα το οποίο εκλαμβάνεται ως δείγμα μελλοντικής στενής φιλίας. Σε ό,τι αφορά την έκφραση των αισθημάτων τους, βρίσκονται κάπου στο μέσον. Για τους εκδηλωτικούς Λατινοαμερικανούς είναι ψυχροί, ενώ για τους συγκρατημένους Ασιάτες πολύ αυθόρμητοι.
- Η ελευθερία που απολαμβάνουν οι πολίτες εντυπωσιάζει τους ξένους, πολλοί από τους οποίους καταδικάζουν την ελεύθερη διακίνηση και κατοχή όπλων από ιδιώτες.
- Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια είναι σημαντικός, τα παιδιά αυτονομούνται νωρίς, οι οικογενειακοί δεσμοί είναι χαλαροί και υπάρχει αδιαφορία για τη φροντίδα και περιποίηση των ηλικιωμένων γονέων.
- Κυκλοφορούν συχνά ατημέλητοι, γεγονός το οποίο συνδέεται αυθαίρετα με τη χαλάρωση των ηθών.
- Οι σχέσεις δασκάλων - μαθητών κρίνονται ανεπίτρεπτα φιλικές ως παρεξηγήσιμες.
- Θεωρούνται γενικά «αγεωγράφητοι» και συχνά απογοητεύονται επισκέπτες που διαπιστώνουν ότι πολλοί Αμερικανοί αγνοούν που βρίσκεται η χώρα τους.

Τα στερεότυπα έχουν εύστοχα συσχετιστεί με τον καθρέπτη⁵⁰. Οι μύθοι βοηθούν τον διδασκόμενο μια ξένη γλώσσα να δει αναλυτικότερα μέσα από τον δικό του καθρέπτη την εικόνα του άλλου. Πρέπει όμως να έχει πάντα υπόψη του ότι μοιραία δημιουργούνται «μεταμορφώσεις» και «παραμορφώσεις» - που ξεπερνούν συχνά τα όρια του κωμικού - και οδηγούν υποσυνείδητα σε «διαστρεβλώσεις» της πραγματικότητας. Η ειρωνεία και το χιούμορ στηρίζονται σε υπερβολές, όπως διαφαίνεται και μέσα από τις στερεοτυπικές αντιλήψεις, έχουν όμως αναγνωρισμένη παιδαγωγική αξία, την οποία παραβλέπουν ορισμένοι γλωσσολόγοι.

Από τα ενδεικτικά στοιχεία που παρέθεσα στην ενότητα αυτή έγινε, πιστεύω, αντιληπτό ότι τα στερεότυπα δυσχεραίνουν ακόμα περισσότερο τη σύνθεση των κομματιών του «πολιτιστικού παζλ» (cultural puzzle).

50. Για τους «πολιτιστικούς καθρέπτες» και την αξιοποίησή τους στη διδακτική πράξη βλ. Cortazzi & Jin 1999.

8.4.5 Πολιτιστικά στοιχεία που ξεπερνούν τα όρια λαών και κρατών

Αρκετά από τα αρνητικά και θετικά στερεότυπα, που αποδίδονται σε ορισμένους λαούς, έχουν γενικότερη ισχύ, καθώς μεταφέρονται τώρα ευκολότερα συνήθειες, στάσεις και τρόποι ζωής από τη μια χώρα στην άλλη. Η πλειοψηφία των Ελλήνων ζει και συμπεριφέρεται όπως οι περισσότεροι Ευρωπαίοι. Αντιμετωπίζουν ακόμα, λίγο ή πολύ, τα ίδια προβλήματα του σύγχρονου «πολιτισμού», όπως είναι: η ανεργία, η εγκληματικότητα, τα ναρκωτικά, η μόλυνση του περιβάλλοντος, η υπερκατανάλωση, το άγχος του σύγχρονου ανθρώπου στις μεγαλουπόλεις, το κυκλοφοριακό πρόβλημα και η δυσκολία ανεύρεσης χώρου στάθμευσης.

9. Πρακτικές εφαρμογές

9.1 Διδάγματα από το πρόγραμμα Cultura

Το ερευνητικό πρόγραμμα με τον εύγλωττο τίτλο Cultura παρέχει ποικίλα ερεθίσματα στον ερευνητή αλλά και στον εκπαιδευτικό που θα ήθελε να δώσει «πραγματική φωνή στη σιωπηλή γλώσσα του πολιτισμού», κατά τη διατύπωση των μελών της ερευνητικής ομάδας⁵¹. Οι συγγραφείς αξιοποιούν κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις απαντήσεις που έδωσαν φοιτητές τους σε μια σειρά ερωτημάτων, πιστεύοντας ότι οι απόψεις των υποκειμένων της έρευνας αποτελούν ασφαλή πύλη εισόδου στον κόσμο του διαπολιτισμικού εγγραματισμού. Η σύγκριση των απαντήσεων που δίνουν φοιτητές που μαθαίνουν ξένες γλώσσες, φέρνει στην επιφάνεια πλευρές του πολιτισμού, οι οποίες δεν γίνονται συνήθως άμεσα αντιληπτές. Αποκαλυπτικές είναι οι ακόλουθες περιπτώσεις⁵².

- *Οιονεί αυτόματοι συνειρμοί οι οποίοι είναι ένθετοι στον πολιτισμό:* Η λέξη *αστυνομία* ανακαλεί στο μυαλό του Έλληνα το «100» και τον «μπάτσο», ενώ η αντίστοιχη λέξη *police* παραπέμπει για τον Αμερικανό στο «911» και το «doughnut».
- *Η ύπαρξη διανοητικών αναπαραστάσεων πίσω από τις λέξεις:* Η ανάλυση των λέξεων *banlieu/suburbs* φέρνει στην επιφάνεια την ενυπάρχουσα στις δύο γλώσσες διαφορετική κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα. Οι Αμερικανοί συνδέουν τη λέξη με θετικές συνυποδηλώσεις (πράσινο, άνεση χώ-

51. Βλ. την αναλυτική και τεκμηριωμένη εργασία των: Furstenberg κ.ά. 2001. Σύγκρ. τη σχετική ιστοσελίδα: <http://lit.msu.edu/vol5num1/furstenberg/default.html> Οι παραπομπές εδώ γίνονται στη σελιδοποιημένη εκδοχή PDF. Για περισσότερες πληροφορίες και ενημέρωση βλ. <http://web.mit.edu/french/culturaNEH/cultura/>

52. Εντοπίζονται στην εργασία Furstenberg κ.ά. 2001: 7-9. Αναφέρω πρόσθετα παραδείγματα από την ως τώρα διδακτική μου εμπειρία.

ρου, ωραία ρυμοτομία), ενώ οι Γάλλοι με το Habitation à Loyer Modéré, την εγκληματικότητα και τον κίνδυνο.

- *Η σημασία και η σχετικότητα του συγκείμενου*: Μια λέξη μπορεί να ανακαλέσει διαφορετικούς συνειρμούς στο μυαλό του ομιλητή ή του ακροατή, ανάλογα με το γλωσσικό περιβάλλον στο οποίο την εντάσσει. Η λέξη police αποκτά διαφορετική σημασία για τον Αμερικανό, ανάλογα με τη σύνδεση που θα κάνει: campus police, police in the suburbs, police in the inner city. Αυτού του είδους συνειρμοί είναι άγνωστοι στον Έλληνα. Ο νέος όρος δημοτική αστυνομία παραπέμπει σε ήπια μορφή αστυνόμευσης.
- *Η ίδια ακριβώς λέξη μπορεί να ανακαλέσει εντελώς διαφορετικές συνυποδηλώσεις σε διαφορετικούς πολιτισμούς*: Η λέξη individualisme/individualism αποκτά για την αμερικανική πλευρά θετική έννοια, αφού συνδέεται με την «ελευθερία» (freedom), τη «δημιουργικότητα» (creativity) και την «ατομική έκφραση» (personal expression), ενώ για τη γαλλική οι συνδέσεις είναι εξ ολοκλήρου αρνητικές, παραπέμποντας στον «εγωισμό» (égoïsme), τον «εγωκεντρισμό» (égoïsme) και τη «μοναξιά» (solitude). Ο ατομικισμός έχει και στη Νεοελληνική αρνητική σημασία (βλ. όμως τον φιλοσοφικό όρο ιντιβιντουαλισμός), ενώ ο ατομικισμός εκφράζει ηπιότερα την εγωιστική τάση του ατόμου.
- *Η ίδια έκφραση μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη διαφορετικές πολιτιστικές παραστάσεις*: Όταν ζητήθηκε να επεξηγηθεί η έκφραση «ένα παιδί με καλούς τρόπους», οι γάλλοι φοιτητές χρησιμοποίησαν το επίθετο «ευγενικός» (poli), το οποίο απέφευγαν κατά κανόνα να αναφέρουν οι αμερικανοί φοιτητές. Η έννοια της ευγένειας (politeness) διαφέρει από λαό σε λαό⁵³.
- *Οι ίδιες λέξεις μπορούν να συνδεθούν με διαφοροποιούμενες αντιληπτικές αναπαραστάσεις*: Αμερικανοί φοιτητές παρατήρησαν ότι η έννοια της ελευθερίας (liberté) συνδέεται από τη μεριά των Γάλλων με την έννοια της κοινότητας, και αναπόσπαστα με την «ισότητα (égalité) και την «αδελφосύννη» (fraternité), το τρίπτυχο των αρχών της γαλλικής επανάστασης, ενώ οι ίδιοι τείνουν να την ορίσουν ως ισοδύναμο της επιθυμίας να κάνει κανείς αυτό που θέλει. Ορισμένοι φοιτητές κατάλαβαν έτσι, έστω εν μέρει, γιατί γάλλοι φοιτητές συνδέουν τη λέξη individualisme με αρνητικές συνυποδηλώσεις.
- *Οι ίδιες λέξεις δεν καταλαμβάνουν αναγκαστικά την ίδια σημασιολογική έκταση*. Υπήρξαν φοιτητές οι οποίοι παρατήρησαν ότι η λέξη friend καλύπτει ευρύτερες ομάδες ανθρώπων από ό,τι το γαλλικό ισοδύναμο ami. Αντίθετα, η λέξη famille περιλαμβάνει περισσότερα άτομα από ό,τι η πυρηνική οικογένεια ('nuclear' family), ένας σχετικά καινούργιος όρος στη γαλλική και την ελληνική γλώσσα. Στην έννοια «οι άλλοι» οι αμερικανοί φοιτητές εντάσσουν και τους εαυτούς των, πράγμα το οποίο δεν συμβαίνει με τους

53. Βλ. το κλασικό έργο της Sifianou 1992. Σύγκρ. της ίδιας 1996: «Είμαστε λοιπόν ευγενικοί; Η έκφραση της ευγένειας στα Ελληνικά και τα Αγγλικά». Γλώσσα 38, 7-22.

Γάλλους. Σε πολλές χώρες ισχύει η διαχωριστική γραμμή «εμείς» και «οι άλλοι».

- *Η ίδια λέξη μπορεί να συνδεθεί με διαφορετικά σημασιολογικά πεδία:* Στη Γαλλία η λέξη *power* τείνει να συνδεθεί περισσότερο με την πολιτική, ενώ στις Η.Π.Α. με το χρήμα και τις επιχειρήσεις.
- *Αυτό που θεωρείται ως πλήρως αποδεκτό και καθιερωμένο σε ένα πολιτισμό μπορεί να γίνει αντιληπτό εντελώς διαφορετικά, όταν ιδωθεί μέσα από το πρίσμα ενός άλλου πολιτισμού:* Οι Γάλλοι, και ιδίως οι Έλληνες, παρουσιάζουν μεγαλύτερη επιθετική συμπεριφορά και έρχονται σε εντονότερη αντιπαράθεση σε πολλές επικοινωνιακές περιστάσεις, όπως λ.χ., όταν κάποιος διακόπτει απότομα τον συνομιλητή του ή μιλά δυνατά με τον διπλανό του σε μια θεατρική παράσταση. Στις περιπτώσεις αυτές οι Γάλλοι και οι Έλληνες είναι πιθανότερο να εκφράσουν τη διαμαρτυρία ή τη διαφωνία τους άμεσα με λόγια και με σαρκαστική ενδεχομένως διάθεση, ενώ οι Αμερικανοί περιορίζονται στο να θεωρήσουν το άτομο αυτό αγενές ή, στη χειρότερη περίπτωση, να του ρίξουν μια άγρια ματιά.
- *Οι αντιδράσεις σε μια συγκεκριμένη περίπτωση βασίζονται συχνά σε υποθέσεις, το υπόβαθρο των οποίων καθορίζεται με πολιτιστικούς όρους:* Όταν ζητήθηκε να καταγράψουν τις αντιδράσεις τους στη θέα μιας μητέρας, η οποία χαστούκιζε το παιδί της σε ένα σούπερμαρκετ, οι Αμερικανοί φοιτητές επέκριναν χωρίς δισταγμό τη μητέρα για την πράξη της αυτή, ενώ οι Γάλλοι φοιτητές τάχτηκαν με το μέρος της, υποθέτοντας ότι είχε κάθε λόγο να προβεί σ' αυτή την ενέργεια. Οι αντιδράσεις ορισμένων φοιτητών ήταν ακραίες: «Θα τη χαστούκιζα, θα καλούσα την αστυνομία» ή: «πολύ καλά έκανε η μητέρα, επιδοκιμάζω πλήρως την πράξη της».
- *Τα διαφορετικά επίπεδα στα οποία κινούνται οι άνθρωποι όταν σκέπτονται μια δοθείσα πραγματικότητα:* Σε σχετικές έρευνες διαπιστώθηκε η τάση των Αμερικανών να χρησιμοποιούν συχνότερα συγκεκριμένες λέξεις ή αντικείμενα που σχετίζονται άμεσα με την προσωπική τους ζωή και εμπειρία, ενώ οι Γάλλοι προτιμούν τις αφηρημένες έννοιες. Οι Αμερικανοί συνδέουν, για παράδειγμα, την αστυνομία (*police*) με τα διακριτικά σήματα του αστυνομικού, το περιπολικό με τη σειρήνα – φάρο και τις κλήσεις της τροχαίας, ενώ οι Γάλλοι ανακαλούν στο μυαλό τους έννοιες, όπως «τάξη» (*ordre*), «ασφάλεια» (*sécurité*). Η οικογένεια παραπέμπει για τον Αμερικανό στις λέξεις «πατέρας», «μητέρα», «αδελφός», ενώ για τον Γάλλο και για τον Έλληνα στις έννοιες «υποστήριξη» και «θαλπωρή». Στο ερώτημα «Ποιοι είναι οι μεγαλύτεροί μου φόβοι», οι Αμερικανοί στράφηκαν γύρω από τον εαυτό τους (προσωπική αποτυχία, θάνατος μέλους της οικογένειας), ενώ οι Γάλλοι επικέντρωσαν τους φόβους τους σε πανανθρώπινο επίπεδο (πόλεμοι, επιδημίες).

Η αξιοποίηση των πολυμέσων ανοίγει νέες προοπτικές και για τη διαπολιτισμική διδασκαλία. Για παράδειγμα, ένα «πολιτιστικό οπτικό λεξικό» ('cultural

visual dictionary') καθιστά με μια πρώτη ματιά εφικτή τη σύγκριση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων. Αρκεί μια φωτογραφία για να καταλάβει κανείς τι σημαίνει «άναρχη δόμηση» στην Ελλάδα. Μέσα από ελκυστικό ηλεκτρονικό υλικό μπορεί ο μαθητής να λαμβάνει ποικίλα ερεθίσματα, προκειμένου να εκθέσει με επιχειρήματα τις απόψεις του και να προχωρήσει σταδιακά στην οργάνωση του λεξιλογίου του κατά σημασιολογικά πεδία, τα οποία του παρέχουν τη δυνατότητα χρήσης ποιοτικού και απαιτητικού λόγου.

9.1.1 Η αλληλεπίδραση των σημασιολογικών δικτύων στη σιωπηλή γλώσσα της κουλτούρας

Η γνώση των σημασιολογικών δικτύων, τα οποία παρουσιάζουν μικρές ή μεγάλες διαφορές από γλώσσα σε γλώσσα, καθιστά αποτελεσματικότερη τη διαπολιτισμική επικοινωνία⁵⁴. Οι φοιτητές επιβάλλεται να μελετήσουν σε βάθος τον πολιτισμό-στόχο, οπότε θα συνειδητοποιήσουν ότι η κατανόηση βρίσκεται σε μεγάλο ποσοστό στον ίδιο τον πολιτισμό τους. Τα πολιτιστικά στοιχεία δύο λαών πρέπει να τοποθετηθούν το ένα δίπλα στο άλλο και να γίνουν οι απαραίτητες συγκρίσεις. Η διαπολιτισμική κατανόηση δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσα από το διαδίκτυο και τα σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα. Αυτό που προέχει είναι η ανθρώπινη διάδραση. Τα δεδομένα βρίσκονται υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Η έννοια της οικογένειας βιώνεται διαφορετικά στο σπίτι και διαφορετικά στο σχολείο. Ορισμένοι θεωρούν ως επέκταση της οικογένειας το σχολείο.

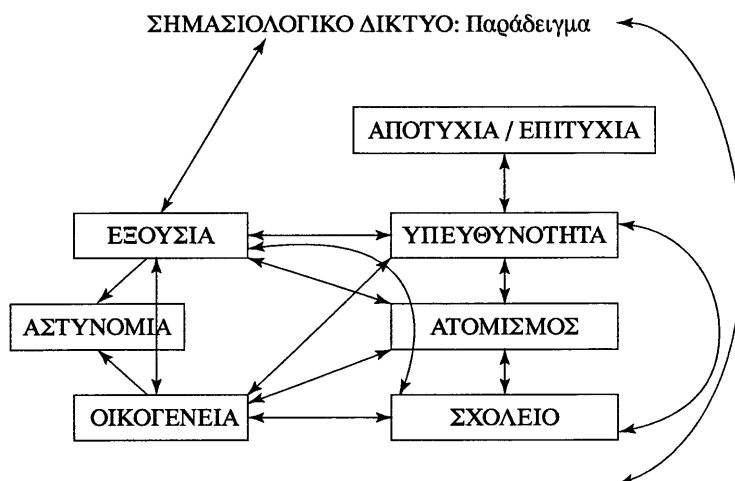
Το σχήμα 2 δείχνει έναν από τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να οργανωθούν αυτές οι έννοιες σε μια κοινωνία που αποδίδει μεγάλη σημασία στο άτομο και όχι στο κοινωνικό σύνολο. Στην αντίθετη περίπτωση το σχήμα παίρνει άλλη μορφή, με προσθήκη ή απαλοιφή εννοιών.

Ερευνες ψυχολόγων κατά τα τελευταία χρόνια έδειξαν ότι η δομή των εννοιών παρουσιάζει μεγάλη ρευστότητα και δεν είναι σταθερή, όπως πιστευόταν γενικώς παλαιότερα. Η ίδια έννοια μπορεί να ποικίλει, ανάλογα με το συγκείμενο ή/και τη χρονική στιγμή. Η αποδομιστική παιδαγωγική (Deconstructive pedagogy) ενθαρρύνει τις πολλαπλές «αναγνώσεις», αφού υποστηρίζει δικαίως ότι οι σημασίες του κειμένου, γραπτού ή προφορικού, είναι απεριόριστες και εξαρτώνται από τις διαφορετικές κατά περίπτωση τοποθετήσεις του ακροατή ή του αναγνώστη.

9.2 Η θεωρία των πολιτιστικών κενών

Τα κενά (gaps, lacunas) «είναι στοιχεία ή πλευρές ενός κειμένου που δεν αντιστοιχούν στις εμπειρίες των υποκειμένων ενός άλλου πολιτισμού. Μπορεί να εμποδίσουν ή να αποκλείσουν την κατανόηση αυτού του κειμένου, αλλά και να αποτελέ-

54. Βλ. Furstenberg κ.ά. 2001: 16-21.

Σχήμα 2. Το σημασιολογικό δίκτυο του ατομισμού (Furstenberg κ.ά. 2001: 18)

σων κίνητρο για τη διαπολιτισμική επικοινωνία. Τα κενά δημιουργούνται ανάμεσα σε πολιτισμούς και πολιτιστικά επίπεδα»⁵⁵. Εξυπακούεται ότι τα πολιτιστικά κενά γίνονται εμφανέστερα και δημιουργούν περισσότερα προβλήματα κατά την προφορική επικοινωνία, οπότε απαιτείται άμεση αντίδραση στα λεκτικά και μη λεκτικά ερεθίσματα.

Η διδακτική της διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι απαραίτητο να εντοπίσει τα πολιτιστικά κενά που υπάρχουν ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους πολιτισμούς. Διακρίνονται τέσσερα βασικά είδη κενών: 1. *Διανοητικά*: γνωστικής υφής, με την ευρύτερη έννοια του όρου. 2. *Κενά δραστηριότητας*: Από τα πολλά είδη που υπάρχουν αναφέρω δύο περιπτώσεις: α). Κενά στη χρήση της γλώσσας: Οι Ρώσοι δεν χρησιμοποιούν συχνά το «ευχαριστώ», σε αντίθεση με τους Γάλλους. β). Κενά της παραγλώσσας: Οι Γιαπωνέζοι χαμογελούν συχνότερα σε σύγκριση με τους Γερμανούς. Οι Ρώσοι χαμογελούν μόνο σε φίλους. 3. *Κενά αντικειμένων και ειδών του υλικού πολιτισμού*: Διαφορετικά είδη φαγητών, κατοικιών, επίπλων κ.ά. 4. *Αξιολογικά κενά*: Συνυποδηλώσεις και αξιολογήσεις που αναφέρονται ειδικά στις πολιτισμικές και πολιτιστικές διαφορές. Συχνά αποτελούν την κύρια αιτία μιας σειράς παρανοήσεων, ακόμα και εντάσεων ή συγκρούσεων.

9.3 Ο ρόλος του δασκάλου στη διαδικασία της μάθησης

Κατά τη διαδικτυακή εκμάθηση γλωσσών και πολιτισμών ανακύπτουν τα ακόλουθα καίρια ερωτήματα, όπως τα κωδικοποιούν ο Furstenberg κ.ά. (2001: 21):

55. Ertelt-Vieth 2003: 14, σε μορφή PDF, στην ιστοσελίδα www.interculture-online.info

1. Ποιος είναι ο ρόλος του δασκάλου, όταν διαβάζει απλώς τα κείμενα που του στέλνουν οι μαθητές του μέσω διαδικτύου και δεν έχει ουσιαστικό λόγο για το περιεχόμενο του μαθήματος;
2. Με ποιο τρόπο μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές, προκειμένου να διερευνήσουν τα σημασιολογικά πεδία με βάση τις απαντήσεις που δίνουν στα σχετικά ερωτηματολόγια; Πως θα καταστούν ικανοί να κατανοήσουν και να οργανώσουν τις πληροφορίες που τους δίνονται, να δουν τα μοντέλα που αναδύονται και να συλλάβουν τα συστατικά στοιχεία του άλλου πολιτισμού;
3. Πώς μπορούν οι δάσκαλοι να νιώθουν σίγουροι ότι είναι σε θέση να οδηγήσουν τους μαθητές τους στα δύσβατα μονοπάτια της γνώσης, έτσι όπως διαμορφώνονται σήμερα στην κοινωνία της πληροφορίας, χωρίς ειδικές ανθρωπολογικές, κοινωνιολογικές και κοινωνιογλωσσολογικές σπουδές;

Η απάντηση στα δύο τελευταία ερωτήματα, κυρίως όμως στο δεύτερο, θα καθορίσει εν πολλοίς την αποτελεσματικότητα των σχετικών στόχων.

Ο ειδικός ρόλος του διδάσκοντος είναι να βοηθήσει τον διδασκόμενο να αποφύγει παγίδες, όπως:

- Να μεταφράζει κατά λέξη αυτό που έχει λεχθεί ή γραφτεί, πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει σε εσφαλμένες ερμηνείες.
- Να καταλήγει σε βιαστικές γενικεύσεις και συγκρίσεις.
- Να χάνεται σε λεπτομέρειες ή να μην αναλύει τα ερωτήματα σε βάθος.
- Να ανακαλύπτει νωρίς μια ορθή ερμηνεία και να τη χρησιμοποιεί σταθερά ως μοντέλο σε κάθε περίπτωση, να προσπαθεί να ανοίξει όλες τις πόρτες με το ίδιο κλειδί, να κοιτάζει καθετί από την ίδια οπτική γωνία.

Ο μαθητής πρέπει να θέτει ερωτήματα στον εαυτό του, να αναλογίζεται τι είναι ο «πολιτισμός», να εντοπίζει την πολιτιστικά καθορισμένη συμπεριφορά του, να είναι ανοιχτός σε άλλους πολιτισμούς, περισσότερο ευέλικτος και να εμπλουτίζει τους τρόπους με τους οποίους συλλαμβάνει τον κόσμο⁵⁶.

Το διαδικτυο έδειξε με τον πιο εμφανή και αδιαμφισβήτητο τρόπο τη σημασία της συνεργατικής μάθησης, καθώς η δημιουργία του διδακτικού υλικού πέρασε από τη στατική στη δυναμική μορφή, αφού η ενσωμάτωση παραδοσιακού και νέου υλικού και η δημιουργία νέου γίνεται σε εντελώς νέα βάση. Το ηλεκτρονικό βιβλίο μπορεί να εμπλουτίζεται καθημερινά. Γράφεται καθώς προχωρούν τα μαθήματα. Το «χάρτινο» βιβλίο, αντίθετα, έχει παγιωμένη, στατική μορφή. Η γνώση είναι συνάρτηση και αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαπραγματεύσης ταυτοτήτων και στάσεων του μαθητή με τον δάσκαλο, και αντίστροφα. Η κριτική εγγραμματοσύνη, ως δυνατότητα σύγκρισης διαφορετικών μεγεθών, ξεφεύγει από τα παραδοσιακά μοντέλα αναπαραγωγής της εξουσίας, με οποία-

56. Μια καλή άσκηση για τους μαθητές θα ήταν η μελέτη επιλεκτικών ορισμών που δίνουν μονόγλωσσα λεξικά και ο εντοπισμός των διαφορών που οφείλονται σε καθαρά πολιτιστικούς λόγους. Ανοίγει έτσι ένα νέο πεδίο έρευνας, το οποίο προσπαθεί να ανιχνεύσει επιτυχώς η Ulrike Rothe 2001.

δήποτε μορφή της. Σ' αυτή την προκλητική από πολλές απόψεις προσέγγιση της γλώσσας και του πολιτισμού, αρκετοί εκπαιδευτικοί νιώθουν αμήχανα στην αρχή, όταν ανακαλύπτουν ότι οι ρόλοι τους δεν είναι μονοδιάστατοι και ότι κάθε άλλο παρά μειώνεται το κύρος τους, με το να παραδεχτούν ότι και οι ίδιοι μαθαίνουν, ή πρέπει να μαθαίνουν, από τους μαθητές τους και ότι οφείλουν να ενσωματώνουν τις εμπειρίες αυτής της αλληλεπίδρασης στη διδακτική πράξη.

9.4 Παραδοξότητες και παραδοξολογίες της διδακτικής του πολιτισμού

Η Kramsch (2001: 91-93) συζητά ορισμένα προβλήματα και παράδοξα γεγονότα, τα οποία συνδέονται άμεσα με τον πολιτισμό κατά τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος. Ακόμα και σήμερα ισχύει εν πολλοίς η διαπίστωση ότι αρκετοί δάσκαλοι δεν αξιοποιούν πλήρως τις δυνατότητες που προσφέρει το συγκεκριμένο, με αποτέλεσμα οι συζητήσεις μέσα στην τάξη να περιορίζονται ως επί το πλείστον σε επιφανειακές γλωσσικές παρατηρήσεις. Η νέα παιδαγωγική προσέγγιση επικεντρώνεται στα ακόλουθα σημεία:

1. *Πολυπολιτισμικές τάξεις* (Multicultural classrooms). Η νέα διεθνοποιημένη πραγματικότητα θα αναγκάσει τους εκπαιδευτικούς, αργά ή γρήγορα, να αναγνωρίσουν την αξία του κοινωνικού συγκείμενου, το οποίο ξεπερνά κατά πολύ την απλή συσσώρευση αμιγώς γλωσσικών γνώσεων και δεξιοτήτων στην ξένη γλώσσα. Οι δυσκολίες της νέας προσέγγισης είναι πολλές. Η ξένη γλώσσα διδάσκεται κατά κανόνα σε περιβάλλον εντελώς διαφορετικό από εκείνο που υπάρχει στη συγκεκριμένη γλωσσική κοινότητα. Η σύνδεση, επομένως, της γλώσσας με την εκάστοτε γλωσσική κοινότητα είναι αυθαίρετη. Για το λόγο αυτό ανακύπτει το ακόλουθο παράδοξο: Ο πολιτισμός πρέπει να ορίζεται σαφέστερα και να συνδέεται στενότερα με τη γλώσσα, παράλληλα όμως επιβάλλεται να τονίζεται σε κάθε περίπτωση το αυθαίρετο αυτής της σύνδεσης και να εξετάζεται με κριτικό πνεύμα. Το πρόβλημα που αναφύεται είναι με ποιο τρόπο θα μπορούσε κανείς να αντιμετωπίσει αυτό το παράδοξο.
2. *Γνώση και επικοινωνία* (Cognition and communication). Κατά τη διδασκαλία πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη και να αξιοποιούνται καταλλήλως αντιπαραθετικά και γνωστικά κριτήρια, με επίκεντρο πάντα την επικοινωνιακή προσέγγιση. Είναι ανάγκη να διαμορφωθούν κριτήρια επιλογής των κειμένων που είναι κατάλληλα για την αποτελεσματική «διδασκαλία» του πολιτισμού⁵⁷.

57. Η Lázár (2003) εξετάζει τους τρόπους παρουσίασης του πολιτισμού σε εγχειρίδια για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών και προβαίνει σε εύστοχες επισημάνσεις και υποδείξεις. Βλ. και Huber-Kriegler, Lázár & Strange 2003, όπου μπορεί να βρει κανείς επιλεγμένα κείμενα, τα οποία διασαφηνίζουν πολιτιστικές διαφορές.

3. *Η παιδαγωγική της κοινωνικο-πολιτιστικής ικανότητας* (Pedagogy of socio-cultural competence). Καλός συζητητής δεν είναι αυτός που γνωρίζει πλήθος λέξεων και χρησίμων εκφράσεων, αλλά αυτός που διαθέσει πραγματολογικές γνώσεις, που είναι σε θέση να αξιοποιήσει με κριτικό πνεύμα ολόκληρο το κοινωνικό συγκείμενο.
4. *Δάσκαλος σε πλήρη επίγνωση* (Teacher on the line). Οι δάσκαλοι επιβάλλεται να αποσαφηνίζουν πληρέστερα το πολιτιστικό συγκείμενο και τις διακειμενικές πλευρές του λόγου των μαθητών τους, όπως και να έχουν επίγνωση μέχρι ποιου σημείου ο δικός τους λόγος διαμορφώνει το περιβάλλον τους και διαμορφώνεται απ' αυτό. Η προσωπικότητα του εκπαιδευτικού αποτελεί ακόμα σε μεγάλο βαθμό «ερευνητικό ταμπού». Καίριο παραμένει το ερώτημα: «Είναι έτοιμοι οι δάσκαλοι να εξετάσουν τις δικές του πολιτιστικές προτάσεις, να αποκαλύψουν τις γνώμες τους και τις κειμενικές τους ερμηνείες και να καλλιεργήσουν τον διφωνικό λόγο⁵⁸ με τους μαθητές τους;
5. *Πολιτιστικά στερεότυπα* (Cultural stereotypes). Ακόμα και αν οι μαθητές έχουν την ίδια μητρική γλώσσα, δεν παύουν να συμμετέχουν σε ένα πλήθος «πολιτισμών» (που καθορίζονται με βάση, π. χ., την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο, το φύλο, την κατάσταση της υγείας (άτομα με ειδικές ανάγκες), κ. ά.), διαπίστωση η οποία λαμβάνεται σπάνια υπόψη. Γενικά διστάζει κανείς να διερευνήσει ατομικές και κοινωνικές διαφορές, λόγω του φόβου παραγωγής και αναπαραγωγής στερεοτύπων. Ανακύπτει ξανά το ερώτημα: «Μπορούμε να απομυθοποιήσουμε τα στερεότυπα χωρίς να τα διαιωνίζουμε;».

Η Kramsch καταλήγει στην καιρία διαπίστωση: «Αυτό που συχνά περιορίζει τους δασκάλους είναι ο φόβος που τους διακατέχει για τη φαντασία, τις μη δυνάμενες να ερμηνευτούν και να ελεγχθούν σημασίες και την αμφισημία. Αν είναι προσεκτικοί ακροατές και διερευνούν περαιτέρω τι λένε οι μαθητές τους μέσα από τις αδόκιμες προτάσεις τους, τη σιωπή τους και τη μη λεκτική επικοινωνία, τότε θα ανακαλύψουν που βρίσκονται οι δυνάμεις της αλλαγής και που μπορούν οι δάσκαλοι, όπως λέγει η παροιμία 'να κάνουν τη διαφορά'».

10. Επίμετρο

Η διαπολιτισμική επικοινωνία, η οποία δεν είναι καθόλου εύκολο να οριστεί επακριβώς, αποτελεί ένα από τα πιο επίκαιρα και καυτά ερευνητικά θέματα σε

58. Πρόκειται για τον όρο double-voiced discourse. Διαφοροποιούμενος από την Kramsch θα έλεγα ότι δεν πρόκειται για «διφωνικό λόγο», αλλά «πολυφωνικό», αφού κατά την επικοινωνία αναμιγνύονται ποικιλότητες «φωνές», σε μια ακριβή αντιστοιχία με τις πολυφωνικές δομές του μυθιστορήματος, όπως τις αποκάλυψε με εφευρηματικότητα ο Μ. Bakhtin.

διεθνές επίπεδο, αφού ο σύγχρονος άνθρωπος ζει σε πολύγλωσσες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες και αντιμετωπίζει συχνά πρωτόγνωρες επικοινωνιακές περιστάσεις. Πρόκειται για μια καθαρά κοινωνική δραστηριότητα η οποία χαρακτηρίζεται από διαλογικότητα (dialogicality), δια-διαλογικότητα (interdiscursivity) και διακειμενικότητα (intertextuality). Η ως τώρα έρευνα έχει επικεντρωθεί στον εντοπισμό των διαφορών που παρατηρούνται κατά μήκος των πολιτιστικών συνόρων, τα οποία δεν ταυτίζονται πια με τα γεωγραφικά σύνορα των κρατών. Τα όρια αυτά είναι πολλές φορές θεωρητικά μορφώματα στο μυαλό των ερευνητών και αυθαίρετα κατασκευάσματα, στην ουσία όμως αποτελούν δυναμικές διαλογικές εκφάνσεις, εμβληματικού χαρακτήρα, οι οποίες καθιστούν εφικτή, αλλά και δυναμιτίζουν την κινητικότητα ατόμων και πληθυσμιακών ομάδων και τις μεταξύ τους πολύπλευρες επικοινωνιακές σχέσεις. Ο πολιτισμός είναι μια εξελικτική διαδικασία διαρκούς διαπραγμάτευσης ανάμεσα σε άτομα και κοινωνίες. Μερικά από τα καίρια ερωτήματα στα οποία πρέπει να δώσουν απάντηση οι ερευνητές είναι: Πώς ορίζεται και με ποιους τρόπους μπορεί να διδαχθεί το διαπολιτισμικό ήθος; Πώς διασφαλίζεται ο σεβασμός στη διαφορετικότητα, που αποτελεί προϋπόθεση για την ειρηνική συνύπαρξη σε περιόδους σοβαρών κρίσεων; Πώς μπορούν να περιοριστούν οι συνέπειες όσων τολμούν να διασχίσουν τα απαγορευμένα πολιτιστικά σύνορα και κατάφεραν να ξεφύγουν από πραγματικά ή φανταστικά ναρκοπέδια;

Τα Αναλυτικά Προγράμματα για τη διδασκαλία της γλώσσας σε πολλά κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρονται αορίστως στην εκμάθηση πολιτιστικών στοιχείων, δεν έχει όμως ληφθεί πρόνοια για τη συστηματική τους διδασκαλία, η οποία θα στηρίζεται στον δυναμικό χαρακτήρα και την πολυπλοκότητα των αλληλεπιδράσεων που δέχονται καθημερινά οι μαθητές μέσα σε ένα πολύγλωσσο και πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Ακόμα και όταν ενθαρρύνεται η εκμάθηση άλλων γλωσσών, η διδασκαλία τους επικεντρώνεται, στις περισσότερες περιπτώσεις, στους μηχανισμούς λειτουργίας τους, κυρίως στη γραμματική και τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου και λιγότερο στην κατανόηση του πολιτισμού «του άλλου» και ιδιαίτερα σε εκείνες τις πλευρές του πολιτισμού που αναφέρονται σε στάσεις και αξίες. Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι οι πλευρές αυτές του πολιτισμού είναι αρκετά αφηρημένες και επομένως δύσκολο να κατανοηθούν. Προέχει η αυτόνομη, συνεργατική και διαπολιτισμική διά βίου μάθηση, η οποία θα καθιστά εμφανή την αλληλοσυσχέτιση γλώσσας – πολιτισμού. Ο πολιτισμός της ξένης γλώσσας δεν πρέπει να καθορίζεται τώρα πια με γεωπολιτικά χαρακτηριστικά της χώρας ή των χωρών στις οποίες μιλιέται η συγκεκριμένη γλώσσα (τι σημαίνει, για παράδειγμα, ο «πολιτισμός» των γαλλόφωνων χωρών;), αλλά με διευρυμένα κριτήρια και σε ένα εκτεταμένο φάσμα πολιτισμών, όπως διαμορφώνεται στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Επιβάλλεται, ακόμα, να ληφθεί πρόνοια, έτσι ώστε ο μαθητής να εξοικειωθεί όχι μόνο με τις συγκεκριμένες διαπολιτισμικές επικοινωνιακές περιστάσεις στις οποίες βρίσκεται, αλλά και να αποκτήσει τα

απαραίτητα εφόδια να αντιμετωπίσει και αυτές που ενδεχομένως τον περιμένουν, καθώς δεν είναι πάντα προβλέψιμες οι συνέπειες των επερχόμενων αλλαγών. Η συστηματική διδασκαλία της διαπολιτισμικής επικοινωνίας μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση λαών και πολιτισμών, στον περιορισμό των πολιτισμικών συγκρούσεων, τη σταδιακή απάλειψη του εθνικισμού και ορισμένων στερεότυπων.

Πολλοί άνθρωποι είναι απαισιόδοξοι ως προς τις δυνατότητες ενός κατ'επίφαση «πολιτιστικού διαλόγου» που θέλει να ωραιοποιήσει το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στους «έχοντες» και «μη έχοντες». Η παγκοσμιοποιημένη ιδεολογία της «αποτελεσματικής επικοινωνίας» (effective communication) κάθε άλλο παρά προωθεί τη γνήσια διαπολιτισμική επικοινωνία. Το άτομο είναι συχνά έρμαιο ποικίλων συμφερόντων, καθώς σέρνεται στην ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς. Ολοένα και πιο συχνά ζουν οι πολίτες από κοντά τη χίμαιρα των λεγόμενων «δημοκρατικών διαδικασιών». Η γλώσσα εμπερικλείει εκρηκτικές δυνάμεις για να εκφράσει, αλλά και να αποκαλύψει τα σχέδια των ισχυρών, τη ρητορική κενότητα και τους αλλοτριωτικούς μηχανισμούς της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας. Διερωτάται εύλογα κανείς πως μπορεί να καταστεί δυνατή η διαπολιτισμική επικοινωνία ανάμεσα σε χαμηλού μορφωτικού επιπέδου μετανάστες διαφορετικών πολιτισμών, μεταξύ τους και με τους αυτόχθονες, όταν είναι υποχρεωμένοι, συχνά χωρίς τη θέλησή τους, να «συγκατοικήσουν» και να συνυπάρξουν, μέσα στην «αθλιότητα του κόσμου», όπως την περιγράφει με ζωηρά χρώματα ο Pierre Bourdieu (1993).

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 25 κρατών-μελών, με 80 περίπου επίσημες και ανεπίσημες γλώσσες, η διαπολιτισμική επικοινωνία βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακό στάδιο, και τα στερεότυπα εξακολουθούν να θέτουν διαχωριστικές γραμμές, οι οποίες έτσι κι αλλιώς ενισχύονται από τις μεγάλες διαφορές που χωρίζουν τα προνομιούχα και μη προνομιούχα κράτη, όπως, αντίστοιχα, τους πολίτες ενός και του αυτού κράτους. Ο πολύγλωσσος και πολυπολιτισμικός κοινωνικός ιστός έχει χαλαρώσει επικίνδυνα, καθώς διευρύνεται το χάσμα των ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα. Είναι καιρός να γίνει η απαραίτητη στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών, ξεκινώντας από την εκπαίδευση, αν θέλουμε να αντιμετωπίσουμε κατάματα και με δραστικά μέτρα τη διαμορφωμένη νέα πραγματικότητα. Μια ουσιαστική «ευρωπαϊκή ένωση» προϋποθέτει ότι οι πολίτες της γνωρίζουν και κατανοούν την ιστορία και τον πολιτισμό των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σέβονται τις ιδιαιτερότητές τους και κτίζουν γέφυρες επικοινωνίας. Όταν στην ουσία επιβάλλεται σταδιακά ο μονόγλωσσος «πολιτισμός», όπως τον εκφράζει η αγγλο-αμερικανική γλώσσα, η διαπολιτισμική επικοινωνία είναι επόμενο να οδηγηθεί σε συρρίκνωση. Η εσωτερική αντίφαση που χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή γλωσσική και πολιτιστική πολιτική είναι ότι, από το ένα μέρος, υποστηρίζει και εκθειάζει τις πολύγλωσσες και πολυπολιτισμικές κοινωνίες, και από το άλλο προωθεί στην πράξη (με την οικονομική της πολιτική και τα ωφελμιστικά της πρότυπα που εδράζο-

νται, εκτός των άλλων, στο κριτήριο της «παραγωγικότητας»), στάσεις και τρόπους ζωής που ισοπεδώνουν λαούς και πολιτισμούς. Η διατήρηση των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων και η προσαρμογή στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποίησης δεν είναι συμβατές επιδιώξεις, με αποτέλεσμα να διέρχονται κρίση ταυτότητας άτομα και κοινωνίες ολόκληρες.

Όπως τονίζει με έντονη ειρωνική χροιά η Leda Cooks (2001: 350), η ενασχόληση με τις πολυπλοκότητες των πολιτιστικών διασυνδέσεων είναι δύσκολη και μερικές φορές ανιαρή υπόθεση, η οποία, θα πρόσθετα, αφήνει την πικρή γεύση και απογοήτευση της απροσδόκητης εμπλοκής σε αδιέξοδα, υπάρχει όμως και «η εναλλακτική δυνατότητα να συνεχίσουμε να προσφέρουμε μια μονο-πολιτισμική προοπτική για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της διαπολιτισμικής επικοινωνίας».

Η διαπολιτισμική επικοινωνία απαιτεί πρωτίστως ένα νέο επικοινωνιακό ήθος, το οποίο θα σέβεται το άτομο και θα στηρίζεται στον ανθρωπισμό και την ανθρωπιά.

Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
 Πανεπιστήμιο Αθηνών
 e-mail: ccharala@phil.uoa.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno, T. & Horkheimer, M. 1987: «Κουλτούρα και πολιτισμός» (1956). Στο *Κοινωνιολογία. Εισαγωγικά δοκίμια*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.
- Αργυριάδη-Σταθοπούλου, Τζ. 2003: «Το Σύμπαν υπέρ της ελληνικής γλώσσας». Στο Εύα Αυλίδου (επιμ. - Εισαγωγή), *Το μέλλον της ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Αρχέτυπο, 81-98.
- Axtell, R. E. 1991: *Gestures. The Do's and Taboos of Body Language Around the World*. Hoboken NJ: John Wiley & Sons.
- Beneton, Ph. 1975: *Histoire de mot: culture et civilization*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Benhabib, S.: 2002: *The Claims of Culture. Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press.
- Βενιζέλος, Ευ. 1997: *Πεδία εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
- Bennet, M. 1998: *Basic Concepts in Intercultural Communication*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
- Bolito, R., Carter, R., Hughes, R., Ivanič, R., Masuhara, H. & Tomlinson, Br. 2003: "Ten questions about language awareness". *English Language Teaching Journal* 57, 251-259.
- Bourdieu, P. 1993: *La misère du monde*. Paris: Seuil.

- Byram, M. 1997: *Teaching and Assing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Carens, J. 2000: *Culture, Citizenship and Community. A Contextual Exploration of Justice and Evenhandedness*. Oxford: Oxford University Press.
- Carter, R. 2003: "Language awareness". *English Language Teaching Journal* 57, 64-65.
- Γεωργογιάννης, Π. 1997: *Θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Charalambakis, Ch. 2004: *Language learning as a key to other cultures*, στην ιστοσελίδα: www.qub.ac.uk/Alpine
- Γκόβαρης, Χ. 2000: *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Ατραπός.
- Γκότοβος, Α. 2002: *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cooks, L. 2001: "From distance and uncertainty to research and pedagogy in the borderlands: implications for the future of intercultural communication". *Communication Theory* 11, 339-351.
- Cortazzi, M. & Jin, L. 1999: "Cultural mirrors: materials and methods in the EFL classroom". Στο: E. Hinkel (εκδ.), *Culture in Second Language Learning*. Cambridge: Cambridge University Press, 196-219.
- Δαμανάκης, Μ. 1997: *Η εκπαίδευση των παλινοστούντων και αλλοδαπών μαθητών στην Ελλάδα. Διαπολιτισμική προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. 2000: «Η πρόσληψη της διαπολιτισμικής προσέγγισης στην Ελλάδα». *Επιστήμες Αγωγής* 1-3, 3-23.
- Danova, N. 1996: "Das Bild der Griechen in bulgarischen Schulbüchern vom 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert". Στο W. Hörken (εκδ.), *Öl ins Feuer? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*. Hanover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 27-50.
- Δενδρινού, Β. 1999: «Η αντιφατική υποκειμενικότητα του διδασκάλου της Αγγλικής». Στο «*Ισχυρές*» και «*ασθενείς*» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. *Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού*, τόμ. Β΄. Θεσσαλονίκη, 718-727.
- Ertelt-Vieth, A. 2003: "How to analyze and handle cultural gaps in German everyday life (from the perspective of exchange students)". *Interculture*. Online, τεύχ. 4.
- European Center for Modern Languages (ECML): <http://www.ecml.at/publications>
- Fieg, J. & Yaffee, L. 1977: *Adjusting to the U.S.A.* Washington D.C.: Meridian House International.
- Fischhaber, K. 2002: "Digitale Ethnographie: Eine Methode zum Erlernen interkultureller Kompetenz im Fremdsprachenunterricht". *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* [Online], 7(1), 23 σελίδες. (από ιστοσελίδα: http://www.spz.tudarmstadt.de/projekt_ejournal/jg_07_1/beitrag/fischhaber1.htm).

- Furstenberg, G., Levet, S., English, K. & Maillet, K. 2001: "Giving a virtual voice to the silent language of culture: the Cultura project". *Language Learning and Technology* 5, 55-102.
- Gebhard, J. & Oprandy, R. 1999: *Language Teaching Awareness: A Guide to Exploring Beliefs and Practices*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Givens, D. B. 2004: *The Nonverbal Dictionary of Gestures, Signs & Body Language Cues*. Spokane, Washington: Center for Nonverbal Studies Press.
- Hall, Ed. T. 1959: *The Silent Language*. Garden City, NY: Doubleday.
- Hall, Ed. T. 1969: *The Hidden Dimension*. Garden City, NY: Doubleday.
- Harris, Ph. R. & Moran, R. T. 1977: *Managing Cultural Differences*. Houston: Gulf Publishing Co.
- Hinnenkamp, V. 1994: *Interkulturelle Kommunikation*. Heidelberg: Groos.
- Hirsch, E. D. Jr. 1987: *Cultural Literacy. What Every American needs to Know*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Hofstede, G. 1991: *Cultures and Organisations: Software of the Mind: Intercultural Co-operation and its Importance for Survival*. New York: McGraw Hill.
- Huber-Kriegler, M., Lázár, I. & Strange, J. 2003: *Mirrors and Windows. An Intercultural Communication Textbook*. Strasbourg: European Centre for Modern Languages. Council of Europe Publishing.
- Huntington, S. 1996: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Κανακίδου, Ε. & Παπαγιάννη, Β. 1997: *Διαπολιτισμική Αγωγή*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Knapp-Potthoff, A. & Liedke, M. (εκδ.). 1997: *Aspekte interkultureller Kommunikationsfähigkeit*. München: Iudicium.
- Κοντός, Π.: 1999: «Ελληνική γλώσσα και κυπριακός ελληνισμός». Στο *Κυπριακός Ελληνισμός. Σημερινή πραγματικότητα και μέλλον*. Αθήνα: Συντονιστικό Κέντρο Ελληνισμού, 139-148.
- Kramersch, C. 2000: *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press. [Πρώτη δημοσίευση 1998].
- Kramersch, C. 2001: *Context and Culture in Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press. [Πρώτη δημοσίευση 1993].
- Kramersch, C. 2002: "In search of the intercultural". *Journal of Sociolinguistics* 6, 275-285.
- Lázár, I. 2003: *Incorporating Intercultural Communicative Competence in Language Teacher Education*. Strasbourg: European Centre for Modern Languages. Council of Europe Publishing.
- Lyons, J. 1995: *Εισαγωγή στη γλωσσολογία*. Μετάφρ. Μ. Αραποπούλου & Α. Αρχάκης. Επιστ. επιμ. Γ. Καρανάσιος. Αθήνα: Πατάκης.
- Μάρκου, Γ. 1997: *Εισαγωγή στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Ελληνική και διεθνής εμπειρία. Αθήνα.

- Μήλλας, Η. 2003: *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, δεύτερη έκδοση. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μπαμπινιώτης, Γ. 1994: *Η γλώσσα ως αξία. Το παράδειγμα της Ελληνικής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπακωνσταντίνου, Π. 1997: «Η διαπολιτισμική τροπή του ελληνικού σχολείου» (Φάκελος). *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τεύχ. 19, 18-41.
- Παπάς, Α. 1998: *Διαπολιτισμική παιδαγωγική και διδακτική*, τόμ. Α'. Αθήνα.
- Parekh, B. 2000: *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Reich, H., Holzbrecher, A. & Roth, H. (εκδ.) 2000: *Fachdidaktik interkulturell. Ein Handbuch*. Opladen: Leske & Budrich.
- Romaine, S. 2003: 'Multilingualism'. Στο M. Aronoff & J. Res-Miller (εκδ.), *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell, 512-532.
- Rothe, U. 2001: *Das einsprachige Wörterbuch in seinem soziokulturellen Kontext: gesellschaftliche und sprachwissenschaftliche Aspekte in der Lexikographie des Englischen und des Französischen*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Samovar, L. A., Porter, R. & Stefani, L. 1997: *Communication between Cultures*. Belmont, California: Wadsworth.
- Σαπιρίδου, Α. 1996: «Zoi Diamantopoulou - Nina Lindberg, Neugriechisch für Anfänger. Neugriechisch für Fortgeschrittene, Ismaning 1983, 1991». Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, *Εγχειρίδια διδασκαλίας της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας*. Πρακτικά Ημερίδας 9 Δεκεμβρίου 1995. τόμ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη.
- Savignon, S. J. & Sysoyev, P. V. 2002: "Sociocultural strategies for a dialogue of cultures". *The Modern Language Journal* 86, 508-524.
- Schirato, T. & Yell, S. 2000: *Communication and Culture: An Introduction*. London: Sage.
- Scollon, R. & Wong-Scollon, S. 2001: *Intercultural Communication. A Discourse Approach*. 2η έκδοση. Oxford: Blackwell Publishing.
- Σελλά-Μάτζη, Ε. 2001: *Διγλωσσία και κοινωνία. Η κοινωνιογλωσσολογική πλευρά της διγλωσσίας. Η ελληνική πραγματικότητα*. Αθήνα: Προσκήνιο.
- Sifianou, M. 1992: *Politeness Phenomena in England and Greece. A Cross-Cultural Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Spence, D. 1987: 'Turning happenings into meanings: The central role of the self'. Στο P. Young Eisendrath & J. A. Hall (εκδ.), *The Book of the Self: Person, Pretext, and Process*. New York: New York University Press, 131-151.
- Stempleski, S. & Tomalin, B. 1993: *Cultural Awareness*. Oxford: Oxford University Press.
- Tanno, D. & Gonzalez, A. 1998: *Communication and Identity across Cultures*. Thousand Oaks: Sage.
- Turner, T. 1993: 'Anthropology and multiculturalism': What is anthropology that multiculturalists should be mindful of it?. *Cultural Anthropology* 8, 411-429.
- Vouri, S. 1996: "Greece and the Greeks in recent Bulgarian history textbooks".

- Στο W. Höpken (εκδ.), *Öl ins Feuer? Schulbücher, ethnische Stereotypen und Gewalt in Südosteuropa*. Hanover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 67-77.
- Υλι-Renko, K. 1993: *Intercultural Communication in Foreign Language Education*. Turku: University of Turku.
- Φίλιας, Β. 2000-2001: *Κοινωνιολογία του πολιτισμού*. 2 τόμοι. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Φραγκουδάκη, Α. & Δραγώνα, Θ. (επιμ.) 1997: «Τι είν' η πατρίδα μας;». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χατζηδάκη, Α. 1996: «Η Ελλάδα και οι Έλληνες μέσα από τα εγχειρίδια διδασκαλίας της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας». Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. *Εγχειρίδια διδασκαλίας της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας*. Πρακτικά Ημερίδας 9 Δεκεμβρίου 1995. τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη.